

Σχολικό βιβλίο - ιδεολογία - εξωτερική πολιτική

Η περίπτωση των Βουλγάρων ως εθνικών «άλλων» στην ιστορική αφήγηση των ελληνικών σχολικών βιβλίων «νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού» της περιόδου 1944-2017¹

Κυριάκος Μπονίδης

Αναπλ. καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
bonidis@eled.auth.gr

Δημήτρης Χαραλάμπους

Καθηγητής, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Μαρία Κοντοβά

Δρ Παιδαγωγικής, φιλόλογος

Η έρευνα του σχολικού βιβλίου ως politicum και το ιδεολογικό ερώτημα

Κατά την δεκαετία του 1970, οι παγκόσμιες κοινωνικοπολιτικές διεργασίες από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και η ανάπτυξη και η ευρεία απήχηση νεομαρξιστικών κριτικών θεωριών και των διάφορων εκδοχών της Κριτικής Παιδαγωγικής οδήγησαν και στην έρευνα του σχολικού βιβλίου ως politicum, ενταγμένη στο πεδίο της

¹ Η παρούσα έρευνα διεξήχθη στο Κέντρο Έρευνας και Αξιολόγησης Σχολικών Βιβλίων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων (ΚΕΑΣΒΕΠ) που λειτούργησε στο Τμήμα Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ. κατά το διάστημα 2016-2023.

(Κριτικής) έρευνας του σχολείου ως *κυρίαρχου ιδεολογικού μηχανισμού του κράτους* (Althusser 1971). Αφετηρία της έρευνας αυτής είναι η παραδοχή ότι το σχολικό βιβλίο –σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που επιβάλλει την κυρίαρχη ανάγνωσή του στις αποδέκτριες και στους αποδέκτες του– είναι ένα κείμενο που από τη διαδικασία παραγωγής και διανομής του εξυπηρετεί την κρατική πολιτική, εσωτερική και εξωτερική, και διαχέει, νομιμοποιεί και αναπαράγει την κυρίαρχη ιδεολογία της περιόδου συγγραφής και χρήσης του (Neumann et al. 1974, Apple & Christian-Smith 1991).

Οι «κριτικές» ερευνήτριες και οι «κριτικοί» ερευνητές του σχολικού βιβλίου εστίασαν τόσο στη διαδικασία παραγωγής, έγκρισης και εισαγωγής του βιβλίου στη σχολική τάξη και στη σχέση της διαδικασίας αυτής με την πολιτική όσο και στο *ιδεολογικό ερώτημα*, στην ιδεολογία δηλαδή που μεταβιβάζουν τα σχολικά βιβλία στους αποδέκτες και στις αποδέκτριές τους (Schallenberger 1973, Stein 1977 & 1979, Pöggeler 1985). Έτσι αυτές/οί: 1. προσεγγίζουν το σχολικό βιβλίο ως ιδεολογικό δημιούργημα και δημιουργό οικονομικών και κοινωνικοπολιτικών διεργασιών, που συμβάλλει στην αλλοτρίωση και στην καθυπόταξη του ανθρώπου, στη διαμόρφωση της «ψευδούς συνείδησης» αναφορικά με την υφιστάμενη άνιση κοινωνική πραγματικότητα και 2. το αναλύουν, με στόχο τον *αυτοπροσδιορισμό των ατόμων και τον εκδημοκρατισμό της κοινωνίας*, μέσα από μια σειρά ερωτημάτων αναφορικά με τη δημιουργία της «ψευδούς συνείδησης», αποβλέποντας τόσο στην αποκάλυψη των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων και των συγκεκριμένων συμφερόντων που η ιδεολογία των βιβλίων εξυπηρετεί όσο και στην κατάδειξη των διαδικασιών με τις οποίες η τελευταία διαχέεται από αυτά, καθιστώντας την κοινωνική ανισότητα *common sense* στους καταπιεσμένους και στις καταπιεσμένες, ισχυροποιώντας τις υπάρχουσες δομές εξουσίας και νομιμοποιώντας την ηγεμονία (Μπονίδης 2009).

Αυτές/αυτοί, σε πολλές περιπτώσεις, ανέλυσαν σε σχολικά βιβλία τις αναπαραστάσεις του εθνικού «άλλου» ως μέρος των αναπαραστάσεων του εθνικού «εαυτού» και ως έκφραση της εκάστοτε κυρίαρχης ιδεολογίας του κράτους που τα παρήγαγε και τα χρησιμοποιεί. Την αντανάκλαση δε της εξωτερικής πολιτικής στο ιδεολογικό περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου εξετάζουν είτε έμμεσα (π.χ. σε έρευνες με ευρύτερη στόχευση) στις κριτικές ερμηνευτικές αναλύσεις τους είτε, σε ελάχιστες περιπτώσεις, άμεσα, θέτοντάς την ως κύριο σκοπό της έρευνά τους (π.χ. οι διεθνείς σχέσεις μεταξύ των δύο Γερμανιών κατά την ψυχροπολεμική περίοδο και το γερμανικό Ζήτημα στην έρευνα σχολικών βιβλίων των δύο γερμανικών κρατών).

Η προαναφερθείσα κριτική έρευνα, αν και δεν κατέστη ηγεμονική στο πεδίο της έρευνας του σχολικού βιβλίου, ανέδειξε τον κοινωνικοοικονομικοπολιτικό

αναπαραγωγικό ρόλο του σχολικού βιβλίου, αλλά, μεταξύ άλλων, έμμεσα και τον τρόπο με τον οποίο οι σχέσεις που διαμορφώνονται σε πολιτικό-διπλωματικό επίπεδο διαχέονται και στην εκπαιδευτική πολιτική. Στο πλαίσιο αυτό το σχολικό βιβλίο, και κυρίως το σχολικό βιβλίο Ιστορίας, ως *politicum* καθίσταται ένα κρατικό κείμενο διάχυσης και «νομιμοποίησης», μεταξύ άλλων, και της εκάστοτε εξωτερικής πολιτικής.

Η έρευνα της εικόνας των Βουλγάρων και της Βουλγαρίας στα ελληνικά σχολικά βιβλία

Στην Ελλάδα από το 1945 έως το 1974, η ψυχροπολεμική εξωτερική πολιτική Ελλάδας και Βουλγαρίας δεν «επέτρεπε» οποιαδήποτε δημόσια ενασχόληση με την εικόνα των Βουλγάρων σε σχολικά βιβλία, αλλά και με την κριτική των εν χρήσει τότε σχολικών βιβλίων γενικά. Τις πρώτες έρευνες που ανέλυσαν το θέμα διεξήγαγαν μεταπολιτευτικά, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, η Άννα Φραγκουδάκη (1979) που, σε μια ευρύτερη κριτική έρευνά της με θέμα την ιδεολογία των Αναγνωστικών της περιόδου 1954-1974, ανέδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι αφηγήσεις για τους Βουλγάρους στα τελευταία απέρρεαν από το κυρίαρχο αντικομμουνιστικό ιδεολογικό τρίπτυχο «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια» –εν προκειμένω από τον εθνικισμό (πατρίς) και τον αντιβουλγαρισμό=αντικομμουνισμό– αλλά και το διέχεαν και το συντηρούσαν, και ο Νίκος Άχλης (1983), ο οποίος, υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης, κατέγραψε, με ποσοτική ανάλυση περιεχομένου, την εικόνα των Βουλγάρων και των Τούρκων στα βιβλία Ιστορίας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Από τη δεκαετία του 1990 και εξής έχει διεξαχθεί πλήθος ερευνών στα ελληνικά σχολικά βιβλία, παλαιότερα και σύγχρονα, με θέμα την εικόνα του «άλλου», συμπεριλαμβανομένου και του Βουλγάρου (Κοντοβά 2017), από ερευνητικά κέντρα (π.χ. το ΚΕΣΒΙΔΕ, ΚΕΑΣΒΕΠ), ερευνητές και ερευνήτριες της Εκπαίδευσης, της Κοινωνικής Ψυχολογίας, της Ιστορίας και της Πολιτικής Επιστήμης, μεταπτυχιακούς φοιτητές και μεταπτυχιακές φοιτήτριες, διδάκτορες και μεταδιδάκτορες, οι οποίοι/οποίες προσεγγίζουν το θέμα τους αναλόγως των επιστημολογικών παραδοχών τους και έχουν συγκροτήσει διαφορετικές ερευνητικές παραδόσεις: τις νεωτεριστικές, την ερμηνευτική της κατανόησης του «άλλου», την πραγματιστική της διεθνούς κατανόησης, την κριτική της (ιδεολογικο)πολιτικής κατανόησης, και τη μετανεωτεριστική της ανάλυσης του λόγου, εν προκειμένω του λόγου για τους Βουλγάρους, ως λόγου κατασκευής της εθνικής ταυτότητας.

Οι έρευνες αυτές, ανεξαρτήτως της επιστημολογικής τους ταυτότητας, έδειξαν ότι η ελληνική ιστορική σχολική αφήγηση είναι εθνοκεντρική, δομείται βάσει της κατασκευής της γραμμικής εθνικής συνέχειας από την αρχαία Ελλάδα έως τη νεότερη Ελλάδα-έθνος-κράτος. Στην κατασκευή αυτή από το μεσαιωνικό ελληνικό Βυζάντιο και εξής στα σύνορα του εθνικού χώρου εμφανίζονται οι Βούλγαροι ως διεκδικητές του τελευταίου ή και δολοφόνοι του εθνικού «εαυτού». Το επιχείρημα αυτό της εθνικής ταυτότητας (εμείς οι Έλληνες ≠ οι Βούλγαροι εχθροί) διατηρείται σταθερό, παρά τις όποιες, κατά εποχές, αυξομειώσεις της έκτασης στην αφήγηση της συνάντησης των Ελλήνων, κατά την ιστορική τους πορεία, με τους Βουλγάρους ή τις αλλαγές του λεξιλογίου της αφήγησης αυτής.

Σε κάθε περίπτωση, ενώ οι ερμηνευτικές και κριτικές έρευνες συζητούν το ζήτημα της σχέσης των δηλώσεων για τους Βούλγαρους στο σχολικό βιβλίο με την εξωτερική πολιτική Ελλάδας-Βουλγαρίας, δεν έχει διεξαχθεί έως τώρα μια έρευνα η οποία να έχει προσεγγίσει «παραγωγικά» (από την εξωτερική πολιτική στα σχολικά βιβλία) και «επαγωγικά» (από τα θέματα των σχολικών βιβλίων στην εξωτερική πολιτική) τη σχέση αυτή.

Οι διεθνείς σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας κατά την περίοδο 1944-2017

Οι τεταμένες σχέσεις από το β' μισό του 19ου αιώνα μεταξύ Ελλάδας-Βουλγαρίας, με τον ανταγωνισμό και τον ακήρυχτο πόλεμό τους σε διαφιλονικούμενα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επιδεινώθηκαν στο α' μισό του 20ού αιώνα, κατά τον Β' Βαλκανικό Πόλεμο και τη βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις 23.04.1941 ο Έλληνας πρέσβης στη Σόφια επέδωσε στο βουλγαρικό ΥΠΕΞ επιστολή με την οποία γνωστοποιούσε τη διακοπή των διπλωματικών σχέσεων της Ελλάδας με το γειτονικό κράτος. Οι διώξεις του γηγενούς ελληνικού στοιχείου επιβάρυναν ακραία τις σχέσεις των δύο κρατών. Οι για δεκαετίες πλέον συγκρούσεις μεταξύ τους κατέστησαν συλλογική την πεποίθηση ότι ο εκ βορρά κίνδυνος για την Ελλάδα είναι η Βουλγαρία (Κόκκινος & Γατσωτής 2007). Μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, κι ενώ η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης τον Φεβρουάριο του 1947 θεωρητικά δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την αποκατάσταση των διπλωματικών και των εν γένει σχέσεων των δύο κρατών, μια αλληλουχία γεγονότων επιπρόσθετε αρνητικό φορτίο στις ήδη βεβαρημένες σχέσεις τους. Η μη διευθέτηση συνοριακών διαφορών, η χαμηλή αποζημίωση που έλαβε η Ελλάδα για τη βουλγαρική κατοχή, η ανάμειξη της Βουλγαρίας στον εμφύλιο πόλεμο

υπέρ του ΕΛΑΣ και, στη συνέχεια, η ένταξη των δύο κρατών στα δύο διαφορετικά στρατόπεδα της ψυχροπολεμικής περιόδου τροφοδότησαν την κυριολεκτική εχθρότητα και την ένταση στα σύνορα (Κουσκουβέλης 2004).

Έκτοτε και έως τη Μεταπολίτευση, η ανάπτυξη των διμερών σχέσεων εγκλωβίστηκε μέσα στα δίπολα του Ψυχρού Πολέμου καπιταλισμός-κομμουνισμός και αντιστοίχως αντικαπιταλισμός/αντιιμπεριαλισμός-αντικομμουνισμός, NATO-Σύμφωνο της Βαρσοβίας. Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας-Βουλγαρίας από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια έως και το 1975, παρά τις όποιες ελάχιστες διπλωματικές σχέσεις αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο αυτή, υπαγορευόταν στην Ελλάδα από το ιδεολογικό, πολιτικό και στρατιωτικό σύμπλεγμα εθνικισμός (ελληνοχριστιανισμός)-καπιταλισμός-αντικομμουνισμός-NATO, το οποίο και αποτελούσε τροχοπέδη για τη βελτίωση των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ των δύο ψυχροπολεμικά αντίπαλων κρατών (Σφέτας 2007).

Οι πρώτες προσπάθειες για βελτίωση των διμερών σχέσεων είχαν γίνει στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Το καλοκαίρι του 1953, επί κυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού, δημιουργήθηκαν οι πρώτοι διπλωματικοί δίαυλοι μεταξύ των δύο κρατών και διευθετήθηκαν οριστικά οι συνοριακές διαφορές. Ακολούθησαν συνομιλίες στο Παρίσι, από το Νοέμβριο του 1953 έως και τον Μάιο του 1954, κατά τις οποίες αποφασίστηκε η αποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων με την ανταλλαγή επιτετραμμένων μεταξύ των δύο κρατών (Κεντρωτής 1995).

Η επανέναρξη, όμως, συνομιλιών με σκοπό την πλήρη αποκατάσταση των διπλωματικών τους σχέσεων είχαν γίνει, παρά τα όποια προβλήματα, στο α΄ μισό της δεκαετίας του 1960, όταν οι πολιτικές εξελίξεις και στα δύο κράτη ευνόησαν τον μεταξύ τους διάλογο, εξαιτίας αφ΄ ενός της ανάληψης της ηγεσίας της Βουλγαρίας από τον Τ. Ζίβκοφ στα τέλη του 1962, αφ΄ ετέρου, της κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου στην Ελλάδα (1963-1965), η εξωτερική πολιτική της οποίας απέβλεπε στην αποκατάσταση σχέσεων καλής γειτονίας στα Βαλκάνια. Οι νέες συνομιλίες διεξήχθησαν στη Σόφια από τον Απρίλιο έως τον Ιούνιο του 1964 και οδήγησαν στην αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων με την υπογραφή συμφωνίας συνεργασίας μεταξύ των δύο ΥΠΕΞ (09.07.1964), που προέβλεπε, μεταξύ άλλων, και την ανταλλαγή πρεσβευτών. Κατά την επίσκεψη του Έλληνα ΥΠΕΞ στη Σόφια, συμφωνήθηκε η χρήση ειρηνικών μέσων για τη διευθέτηση των όποιων διαφορών και η αποφυγή στον μέλλον εδαφικών διεκδικήσεων (βλ. Κατσάρας 2016).

Ωστόσο, τα πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν στην Ελλάδα και η επταετής διδακτορία διέκοψαν τις παραπάνω διπλωματικές προσπάθειες, ενώ η ελληνική εξωτερική πολιτική, με κυρίαρχο τον εθνικισμό (πατρίς, θρησκεία-οικογένεια) και τον

αντικομμουνισμό, προσέγγιζε την κομμουνιστική Βουλγαρία ως απειλή, ως τον «*από βορράν κίνδυνον*», τον «*κίνδυνον του πανσλαβισμού και του κομμουνισμού*» (Clogg 1992).

Η μεταπολίτευση στην Ελλάδα συνέπεσε χρονικά με την υπογραφή της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι² το 1975, η οποία μεταξύ άλλων ευνόησε τη βελτίωση των διεθνών σχέσεων και Ελλάδας-Βουλγαρίας, μεσούντος ακόμη του Ψυχρού Πολέμου. Από ελληνικής πλευράς η πρώτη κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας επιδίωξε τη δραστικότερη ανάπτυξη διμερών και πολυμερών σχέσεων στην περιοχή των Βαλκανίων και με τα όμορα κράτη που ανήκαν σε διαφορετικό οικονομικοπολιτικό και στρατιωτικό συνασπισμό. Έτσι, τον Ιανουάριο του 1975 ο Έλληνας ΥΠΕΞ επισκέφθηκε τη Σόφια και ακολούθησε τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου η επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή. Η συνάντηση Καραμανλή-Ζίβκοφ υπήρξε η πρώτη ιστορικά ανάμεσα στα δύο γειτονικά κράτη (Σβολόπουλος 1987). Η εγκαθίδρυση νέων σχέσεων υποβοηθήθηκε από την επίσημη παραίτηση της Βουλγαρίας από κάθε εδαφική ή άλλη βλέψη κατά της Ελλάδας, αλλά και επιβεβαιώθηκε με τον τριπλασιασμό των εμπορικών σχέσεων το 1975 ή ακόμη και με την προσπάθεια διαμεσολάβησης της Βουλγαρίας μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας για την επίλυση των διαφορών στην Κύπρο και το Αιγαίο. «Οι διμερείς σχέσεις της Ελλάδας με τη Βουλγαρία, μετά από έναν αιώνα αγεφύρωτων αντιθέσεων, απαλλάσσονταν από τις επιβαρυντικές υποθήκες του παρελθόντος. Η επιβίωση παρωχημένων εθνικιστικών παρορμήσεων σε μερίδα της κοινής γνώμης δεν φαινόταν να είχε υπολογίσιμο αντίκρισμα στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της Σόφιας» (Σβολόπουλος χ.χ., 336). Τον Απρίλιο του 1976 έγινε και η πρώτη επίσκεψη Βούλγαρου προέδρου στην Ελλάδα. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά, κατά την επίσκεψη του Τ. Ζίβκοφ, ο πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας Κ. Τσάτσος: «Σήμερα έγινε κοινή συνείδηση στους δύο λαούς μας ότι οι παλιές διαφορές παραγράφτηκαν» προς όφελος αμφοτέρων των πλευρών.

Κατά τη δεκαετία του 1980 η πρόθεση των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ να υιοθετήσουν μια πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική, χαλαρώνοντας την εξάρτηση από

² Η Τελική Πράξη του Ελσίνκι, η οποία χαρακτηρίστηκε «νίκη της λογικής». Πιο συγκεκριμένα, ηγέτες από 35 χώρες –εκ των οποίων οι 15 ήταν κράτη μέλη του ΝΑΤΟ, επτά χώρες μέλη του Συμφώνου της Βαρσοβίας και 13 ουδέτερα κράτη– στο πλαίσιο της Διάσκεψης για την Ασφάλεια και τη Συνεργασία στην Ευρώπη που προετοιμαζόταν για τουλάχιστον δύο χρόνια και πραγματοποιήθηκαν περισσότερες από 3.000 διαβουλεύσεις, υπέγραψαν την Τελική Πράξη που συμπεριλάμβανε, μεταξύ άλλων, τη διακήρυξη για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τις βασικές αρχές που πρέπει να διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των χωρών και τη μεταξύ τους συνεργασία στους τομείς του εμπορίου, της επιστήμης, του περιβάλλοντος και της τεχνολογίας (Λιάκος 2019).

τους παραδοσιακούς δυτικούς συμμάχους και ακολουθώντας τον λεγόμενο «τρίτο δρόμο», οδήγησε σε πρωτοβουλίες διμερούς (ενίσχυση διακρατικών σχέσεων) ή πολυμερούς συνεργασίας στα Βαλκάνια (π.χ. αποπυρηνικοποίηση των Βαλκανίων). Έτσι, τη δεκαετία του 1980 οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις όχι μόνο «εμπλουτίζονται από ένα διμερές πλέγμα συμφωνιών που καλύπτουν πλειάδα τομέων της ανθρώπινης δραστηριότητας», αλλά σημειώνεται και ένα σημαντικό άλμα στην πολιτική συνεργασία (Μακρής 2007). Το 1986, κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Α. Παπανδρέου στη Σόφια, τα δύο κράτη υπέγραψαν μια δήλωση (Διακοίνωση) «Φιλίας, Καλής Γειτονίας και Συνεργασίας», που περιείχε μια υποτυπώδη αμυντική συμμαχία³ (Ροζάκης χ.χ., 387). Ο «άξονας» Αθήνας-Σόφιας, όπως αποκλήθηκε, ενεργοποιήθηκε το Μάρτιο του 1987, όταν οι ελληνοτουρκικές σχέσεις περιήλθαν σε φάση μεγάλης όξυνσης, με την απειλή της Τουρκίας για έξοδο πολεμικών πλοίων της σε περιοχές του Αιγαίου (Κουβερτάρης, Ρουδομέτωφ, Κουτσούκης, Κουβερτάρης 2007).

Οι καλές σχέσεις συνέχισαν και επιβεβαιώθηκαν, με τη φιλελεύθερη πλέον Δημοκρατία της Βουλγαρίας, το 1990-91, κατά την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού Κ. Μητσοτάκη στη Σόφια (Κωφός χ.χ., 414). Έκτοτε οι ελληνοβουλγαρικές σχέσεις σταθεροποιούνται, δεδομένης της συνύπαρξης πλέον των δύο κρατών στον ίδιο στρατιωτικό συνασπισμό και στην ίδια οικονομική και πολιτική Ένωση, με την ένταξη της Βουλγαρίας στο ΝΑΤΟ από τις 02.04.2004 και στην Ευρωπαϊκή Ένωση από την 01.01.2007 (Δουδούμη 1999, Κουζινόπουλος & Βλασίδης 1999).

Βασικό ερώτημα της παρούσας έρευνας

Στις επτά και πλέον τελευταίες δεκαετίες, μεταπολεμικά, ψυχροπολεμικά, μεταπολιτευτικά και μεταψυχροπολεμικά, η εξωτερική πολιτική Ελλάδας-Βουλγαρίας, σε συνάρτηση με την εκάστοτε κυρίαρχη ελληνική κρατική ιδεολογία, αντανακλάται στην ιστορική αφήγηση των ελληνικών σχολικών βιβλίων νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας αναφορικά με τους Βουλγάρους και τη Βουλγαρία και, αντιστοίχως, η αφήγηση αυτή μετασηματίζεται αναλόγως των αλλαγών στις διπλωματικές σχέσεις των δύο κρατών;

³ Η δήλωση «περιείχε ρήτρα με βάση την οποία, σε περίπτωση που τα δύο μέρη κρίνουν ότι μια κατάσταση μπορεί να απειλήσει την ειρήνη και την ασφάλεια οποιουδήποτε από τα δύο κράτη, η Ελλάδα και η Βουλγαρία θα επικοινωνήσουν και θα ανταλλάξουν απόψεις για τους τρόπους απομάκρυνσης των κινδύνων» (Ροζάκης χ.χ., 387).

Η έρευνα

Σκοπός της έρευνας

Με αφετηρία το παραπάνω μακροεπίπεδο, σκοπός της παρούσας έρευνας είναι η συγκριτική ανάλυση μεταξύ της εξωτερικής πολιτικής Ελλάδας-Βουλγαρίας, σε συνάρτηση με την εκάστοτε κυρίαρχη ελληνική κρατική ιδεολογία, και της ιστορικής αφήγησης των ελληνικών βοηθημάτων και σχολικών βιβλίων νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού με θέμα τους Βουλγάρους και τη Βουλγαρία κατά την περίοδο 1944-2017.

Το υλικό της έρευνας

Τα σχολικά βιβλία της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου (1944-2017): Είδη, διαδικασία συγγραφής και διανομής

Ερευνούμενο υλικό αποτέλεσαν 36 βοηθητικά βιβλία και σχολικά βιβλία νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού της περιόδου 1944-2017. Ειδικότερα, αναλύσαμε, 24 βοηθητικά βιβλία και 12 σχολικά βιβλία του ΟΕΔΒ (βλ. αναλυτικά: Πηγές). Κατά την παραπάνω περίοδο το θεσμικό πλαίσιο συγγραφής, έγκρισης και διανομής του σχολικού βιβλίου Ιστορίας, όπως και των υπόλοιπων βιβλίων και οι πρακτικές που αυτό συνεπαγόταν έχει διαφοροποιηθεί σε συνάρτηση με την εκάστοτε πολιτικοοικονομικοκοινωνική περιρρέουσα ατμόσφαιρα στο ελληνικό κράτος, ως εξής:

Η πολιτική του ελεύθερου ανταγωνισμού που είχε εφαρμοστεί κατά την περίοδο 1838-1882 και από το 1895 έως το 1907 επισώρευσε πολλά προβλήματα στο χώρο του σχολικού βιβλίου. Η λογική του ανταγωνισμού, στην οποία εδραζόταν η πολιτική αυτή, μέσα στο πλαίσιο του πελατειακού κράτους, αντί να λειτουργήσει ορθολογικά και να οδηγήσει στην παραγωγή «καλών» και φθηνών σχολικών βιβλίων, λειτούργησε ως πολλαπλασιαστής της διαφθοράς ανάμεσα στους συντελεστές της βιβλιοπαραγωγής (συγγραφείς-εκδότες) αλλά και τους αποδέκτες εκπαιδευτικούς. Επιπλέον, τα κερδοσκοπικά φαινόμενα που επικράτησαν λειτούργησαν και εις βάρος της ελληνικής οικογένειας, ενώ η κριτική κοινωνική στάση ενεργοποίησε πολιτικούς φορείς και κόμματα προκειμένου να υπάρξει αντιμετώπιση του ζητήματος των σχολικών βιβλίων

που αναγνωρίζεται ότι προσέλαβε «διαστάσεις φλέγοντος σχεδόν πολιτειακού προβλήματος».⁴

Ο σχετικός νόμος του ΓΣΑ/1907 επιχειρεί να καθιερώσει ένα νέο θεσμικό πλαίσιο για τα σχολικά βιβλία που ουσιαστικά τείνει να περιορίσει δραστικά τη δυνατότητα του ιδιωτικού παράγοντα να αποκομίζει μεγάλα κέρδη από τη σχολική βιβλιαγορά. Έτσι, επαναφέρει την προκήρυξη διαγωνισμού κάθε 4 χρόνια και για τη μέση εκπαίδευση εγκρίνεται ένα μόνο βιβλίο για κάθε μάθημα, και ο μεν συγγραφέας αποζημιώνεται, το δε βιβλίο του καθίσταται κρατικό. Ιδιαίτερα για το δημοτικό σχολείο, το μόνο βιβλίο που αναγνωρίζεται ως διδακτικό και μπορεί να χρησιμοποιηθεί είναι το αναγνωστικό, ενώ για τις δύο ανώτερες τάξεις χρησιμοποιείται πέραν του αναγνωστικού η γραμματική και η Καινή Διαθήκη. Τα βιβλία των υπόλοιπων μαθημάτων του δημοτικού –συμπεριλαμβανομένης και της Ιστορίας– χαρακτηρίζονται βοηθητικά και απαγορεύεται η χρήση τους εντός του σχολείου.⁵

Όταν με το νόμο 952/1937 το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου ιδρύει τον Οργανισμό Έκδοσης Σχολικών Βιβλίων,⁶ που σηματοδοτεί την έναρξη της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου, η πρόβλεψη του νόμου του 1907 περί διδακτικών και βοηθητικών βιβλίων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση συνεχίζει να ισχύει. Έτσι διαμορφώνεται ένα «παράδοξο» σε ό,τι αφορά τα σχολικά βιβλία: ο Οργανισμός εκδίδει με τους όρους της πολιτικής του κρατικού μονοπωλίου τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου και οι ιδιωτικοί εκδοτικοί οίκοι εκδίδουν τα βοηθητικά βιβλία όλων των υπόλοιπων μαθημάτων, τα οποία ρητά απαγορεύεται να εισάγονται στα σχολεία και να χρησιμοποιούνται ως διδακτικά, εντούτοις αυτό γίνεται εκτεταμένα.

Η εγκατάλειψη της μακράς «παράδοσης» των βοηθητικών βιβλίων στο μάθημα της Ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση σημειώνεται το 1969 με την έκδοση πλέον από τον ΟΕΔΒ των ακόλουθων δύο βιβλίων:

Α. Δημ. Ν. Κλείδας, *Ιστορία Ρωμαϊκή και Βυζαντινή διά την Ε΄ τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*, 1969.

Β. Κ. Σακκαδάκης, *Ελληνική Ιστορία των Νεωτέρων Χρόνων ΣΤ΄ Δημοτικού*, 1969.

Με τις επίσημες αυτές εκδόσεις το κράτος επεκτείνει την αρμοδιότητά του στα άλλοτε βοηθητικά σχολικά βιβλία, εκτοπίζοντας ταυτόχρονα τους ιδιώτες εκδότες. Στο

⁴ Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον (Εν Αθήναις, 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904), Εστία, Εν Αθήναις 1904, 272.

⁵ Ν. ΓΣΑ «Περί διδακτικών βιβλίων», ΦΕΚ 60, 1907, 221-224.

⁶ Ν. 952 «Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ. βιβλίων», ΦΕΚ 469, 1937, 3017-3019.

εξής, τα σχολικά βιβλία Ιστορίας της Δημοτικής Εκπαίδευσης υπάγονται στον κανόνα του ενός και μοναδικού κρατικού βιβλίου που φέρει τη σφραγίδα του ΟΕΔΒ.⁷

Η μόνη περίοδος στη Μεταπολίτευση που επιχειρείται να εγκαταλειφθεί η πολιτική του κρατικού μονοπωλίου και να υιοθετηθεί η πολιτική του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού συμπίπτει με την υπουργία του Γ. Αρσένη, αφού ο Ν. 2525/1997 προβλέπει ότι «καθιερώνεται η εισαγωγή στα σχολεία περισσότερων από ένα διδακτικών βιβλίων για το μαθητή σε μαθήματα που αυτό κρίνεται απαραίτητο».⁸ Το υπουργείο Παιδείας προχώρησε στο σχεδιασμό και την υλοποίηση της πρόβλεψης του Ν. 2525 ως εξής:

- Σε τρία μαθήματα παρήχθησαν εναλλακτικά διδακτικά πακέτα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν πράγματι στα σχολεία.⁹
- Για άλλα έντεκα μαθήματα είχαν παραχθεί και εγκριθεί εναλλακτικά διδακτικά πακέτα, τα οποία επρόκειτο να εισαχθούν στα σχολεία κατά το σχολικό έτος 2001-2002. Ωστόσο, δεν προχώρησαν οι διαδικασίες εκτύπωσής τους, καθώς εντωμεταξύ ο διάδοχος υπουργός Παιδείας Π. Ευθυμίου, ανακοίνωσε την απόφασή του για προσωρινή αναστολή της πολιτικής του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού, που στην ουσία σηματοδοτούσε την οριστική εγκατάλειψή της και την επιστροφή στη γνώριμη πολιτική του κρατικού μονοπωλίου.¹⁰

Κατά την περίοδο 1997-2007 το υπουργείο Παιδείας υλοποίησε ένα πρωτοφανές εκδοτικό πρόγραμμα νέων σχολικών βιβλίων, αφού προηγήθηκαν τα διαθεματικά

⁷ Για τις πολιτικές που ασκήθηκαν στο νεοελληνικό κράτος από τη σύστασή του έως και την ψήφιση της πολιτικής του ρυθμιστικού κρατικού παρεμβατισμού (ή «πολλαπλού βιβλίου») το 1997 (βλ. Καψάλης & Χαραλάμπους 2008, 8-173).

⁸ Ν. 2525/ΦΕΚ 188, 1997, άρθρο 7, σελ. 6675.

⁹ Αναλυτικότερα: *Ανάπτυξη Εφαρμογών σε Προγραμματιστικό Περιβάλλον* (Γ' Λυκείου, σχολικό έτος 1999-2000, δύο διδακτικά πακέτα), *Χημεία* Γενικής Παιδείας (σχολικό έτος 2000-2001, τέσσερα διδακτικά πακέτα) και *Χημεία* Κατεύθυνσης (σχολικό έτος 2000-2001, τέσσερα διδακτικά πακέτα), *Φυσική Β' Γυμνασίου* (σχολικό έτος 2000-2001, δύο διδακτικά πακέτα), στο Λύκειο, *Φυσική* Γενικής Παιδείας (σχολικό έτος 2000-2001, τέσσερα διδακτικά πακέτα), *Φυσική* Κατεύθυνσης (σχολικό έτος 2000-2001, τρία διδακτικά πακέτα) και *Φυσική Ε' Δημοτικού* (σχολικά έτη 2001-2002 και 2002-2003, δύο διδακτικά πακέτα). Ας σημειωθεί ότι παρήχθησαν και δύο διδακτικά πακέτα για την πληροφορική του Γυμνασίου, τα οποία όμως διατέθηκαν κάπως παράδοξα: το ένα διδακτικό πακέτο θα το χρησιμοποιούσαν τα μισά σχολεία της χώρας και το άλλο διδακτικό πακέτο τα άλλα μισά σχολεία. Κατ' αυτόν τον τρόπο αφαιρέθηκε το χαρακτηριστικό γνώρισμα της πολιτικής αυτής, δηλαδή να επιλέγει ο εκπαιδευτικός το βιβλίο που θεωρούσε ως καταλληλότερο.

¹⁰ Για μια συστηματική και αναλυτική αντιμετώπιση των εξελίξεων και προσπαθειών για την υιοθέτηση της πολιτικής του πολλαπλού βιβλίου (βλ. Κανέλλας 2019, 225-314).

αναλυτικά προγράμματα. Ανάμεσα στα νέα βιβλία που εισήχθησαν το σχολικό έτος 2006-2007 ήταν και η Ιστορία της ΣΤ΄ Δημοτικού,¹¹ που αποδείχθηκε βιβλίο-σταθμός από το γεγονός και μόνο ότι προκάλεσε έναν, ασυνήθιστης έντασης και μεγάλης διάρκειας, δημόσιο διάλογο, έως ότου να καταλήξει με πολιτική απόφαση στον κατάλογο των «αποσυρθέντων βιβλίων».¹²

Πιο συγκεκριμένα, η δημόσια διαμάχη, η οποία δίχασε την ελληνική κοινωνία σε υποστηρικτές και αντίπαλους του βιβλίου της Ιστορίας, κράτησε από τον Ιανουάριο του 2006 έως το Μάιο του 2008, με εξάρσεις και υφέσεις και την εμπλοκή σε αυτήν μεμονωμένων διανοουμένων, οργανωμένων κοινωνικών και επαγγελματικών συνόλων, κορυφαίων θεσμών (Εκκλησία, πανεπιστήμια, Ακαδημία Αθηνών κλπ.), πολιτικών φορέων, ψηφιακών και συμβατικών μέσων ενημέρωσης (ιστοσελίδες, εφημερίδες, περιοδικά, τηλεοπτικοί σταθμοί κτλ.) και, γεωγραφικά, επεκτάθηκε και εκτός της χώρας, όπου υπήρχαν συμπαγείς ελληνικές κοινότητες. Το κεντρικό ζήτημα που έθεταν οι αντίπαλοι του βιβλίου, με ένα ευρύ φάσμα επιχειρημάτων, ήταν η ακαταλληλότητα του περιεχομένου του να διαμορφώσει και να αναπτύξει την εθνική συνείδηση των νεαρών μαθητών και μαθητριών, ενώ οι υποστηρικτές του, με ένα εξίσου ευρύ φάσμα επιχειρημάτων, τόνιζαν τις νεωτερικές αρετές του (Αθανασιάδης 2015, 45-99).

Τα ερωτήματα της έρευνας

Τα ερωτήματα με τα οποία προσεγγίζουμε τα βοηθήματα και τα σχολικά βιβλία έχουν ως εξής :

- Από ποιο επιστημολογικό ιστοριογραφικό «παράδειγμα» αντλεί η εκάστοτε αφήγηση και ποια είναι τα χαρακτηριστικά της; Ποια η σχέση της αφήγησης με την κυρίαρχη ιδεολογία, ποια η ιστορία της τελευταίας και πώς διαχέεται μέσα από τα σχολικά βιβλία Ιστορίας;
- Ποια θέματα της νεότερης και σύγχρονης ελληνοβουλγαρικής ιστορίας συμπεριλαμβάνονται στην αφήγηση των βιβλίων; Ποια αποσιωπώνται; Ποιες οι συνέπειες των δηλώσεων και των αποσιωπήσεων;

¹¹ Ρεπούση, Μ., Ανδρεάδου, Χ., Πουταχίδης, Α., Τσιβάς, Α. (2006), *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

¹² Την απόσυρση του βιβλίου ανακοινώνει ο υπουργός Παιδείας Ευρ. Στυλιανίδης στις 25.09.2007, ο οποίος ανέλαβε τα υπουργικά του καθήκοντα μόλις στις 19.09.2007. «Ξαναγράφουν Ιστορία», *Τα Νέα*, 26.09.2007,

<https://www.tanea.gr/2007/09/26/greece/ksanagrafoyn-istoria/> (ανάκτηση 06.01.2022).

- Χρησιμοποιείται η αφήγηση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων κατά το παρελθόν για τη νομιμοποίηση των σχέσεων του παρόντος; Συνεπώς, τίθεται η εκπαιδευτική πολιτική, ως ιδεολογικός μηχανισμός του κράτους, στην υπηρεσία και της εξωτερικής πολιτικής; Στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα σχολικά βιβλία, στο πλαίσιο της εκάστοτε ηγεμονίας μεταβάλλουν την αφήγηση αναλόγως και των μεταβολών στις ελληνοβουλγαρικές διακρατικές σχέσεις;
- Με ποια επιχειρήματα κατασκευάζονται στο λόγο των παραπάνω βιβλίων οι Βούλγαροι ως συλλογικό υποκείμενο και ποιες οι συνέπειες αυτής της κατασκευής στην κατασκευή του εθνικού συλλογικού υποκειμένου;
- Δημιουργεί στρεβλώσεις ο λόγος των βιβλίων αναφορικά με τον Βούλγαρο και με ποια ρητορικά σχήματα;
- Ποια είναι η διακειμενικότητα της αφήγησης για τους Βουλγάρους στα σχολικά βιβλία;
- Ποιες είναι οι φανερές και οι κρυφές συνέπειες των δηλώσεων στα βιβλία;
- Ποιο διακύβευμα κρύβεται πίσω από την ιδεολογία των βιβλίων;

Η μεθοδολογία της έρευνας

Η μέθοδος ανάλυσης

Δεδομένου ότι πρόκειται για *κάθετη συγκριτική έρευνα*, δηλαδή ιστορική-διαχρονική έρευνα σχολικών βιβλίων διαφορετικής χρονικής περιόδου και ιστορικού συγκειμένου (συγκριτική ανάλυση των βιβλίων της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου από το 1944 έως το 2017) εφαρμόσαμε ένα μοντέλο συγκριτικής ανάλυσης σχολικών βιβλίων με την εξής διαδικασία (Μπονίδης 2004 & 2016):

A. Περιγράψαμε τον τύπο των βιβλίων, τα περιεχόμενά τους, τη χρήση τους, ενταγμένα στο χωροχρονικό πλαίσιό τους.

B. Με φαινομενολογική ανάλυση των παραπάνω βιβλίων περιγράψαμε την «ουσία» των δηλώσεων για τους Βουλγάρους (Mayring 1993).

Γ. Ποσοτική και ποιοτική συγκριτική έρευνα: προσδιορίσαμε, για τις ανάγκες της έρευνας, παραγωγικά, βάσει των τομών στην ιστορία των διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας και Βουλγαρίας κατά την περίοδο 1944-2017, τρεις χρονικές (υπο)περιόδους κάθετης σύγκρισης, ως εξής:

- 10 Η ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ-ΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1944-1974)
- 11 1944-1952: Εχθρικές ελληνοβουλγαρικές σχέσεις. Ένταξη στα δύο διαφορετικά στρατόπεδα της ψυχροπολεμικής περιόδου
- 12 1953-1962: Πρώτες προσπάθειες για βελτίωση των διμερών σχέσεων. Ανταλλαγή επιτετραμμένων μεταξύ των δύο κρατών
- 13 1962-1967: Επανέναρξη συνομιλιών και αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων
- 14 1967-1974: Διατάραξη των σχέσεων
- 20 Η ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ, ΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1974-1990)
- 21 1974-1982: Ανάπτυξη διμερών και πολυμερών σχέσεων. Ανταλλαγές επισκέψεων σε ανώτατο πολιτικό επίπεδο
- 22 1982-1990: Πολιτική συνεργασία. Ενεργοποίηση του «άξονα» Αθήνας-Σόφιας
- 30 Η ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1990-σήμερα): Συμμαχικές πολιτικοστρατιωτικές σχέσεις. Ένταξη της Βουλγαρίας στο ΝΑΤΟ και στην ΕΕ

Κατόπιν μελετήσαμε την αφήγηση των σχολικών βιβλίων όλης της περιόδου και διακρίναμε, επαγωγικά, τα ακόλουθα τέσσερα θέματα σύγκρισης που περιέχονται σε αυτά:

1. Οι Βούλγαροι ως «βαλκανικοί λαοί» είναι κι αυτοί χριστιανοί υπόδουλοι των Οθωμανών, αλλά δεν έχουν «φωνή»
2. Οι Βούλγαροι από την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας (1870) και εξής διεκδικούν την «ελληνική» Μακεδονία και δημιουργούν(;) το Μακεδονικό Ζήτημα
3. Οι Βούλγαροι στους Βαλκανικούς Πολέμους από σύμμαχοι γίνονται εχθροί και, αν και ηττημένοι σε αυτούς, κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είναι κατακτητές του εθνικού «εαυτού»
4. Οι Βούλγαροι είναι και πάλι κατακτητές του εθνικού «εαυτού» (1941-1944) (ή) ακόμη και υποκνητές(;) του ελληνικού Εμφύλιου Πολέμου.

Περιγραφική σύγκριση: κατά τις αναλύσεις της αφήγησης για τους Βουλγάρους στα βιβλία, βάσει των παραπάνω χρονικών (υπο)περιόδων και των θεμάτων σύγκρισης μετρήσαμε –με ποσοτική ανάλυση περιεχομένου και με μονάδα καταγραφής το χώρο–την έκταση που καταλαμβάνει το κείμενο και το περικείμενο (σε τυπογραφικές σελίδες). Αναλύσαμε τα ποσοτικά δεδομένα οριζόντια (συνεξεταζόμενα με τις εκάστοτε εξελίξεις στις διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας) και κάθετα (μεταξύ των σχολικών βιβλίων διαφορετικής περιόδου).

Συγκριτική θεματική ανάλυση: επιλέξαμε για το καθένα από τα τέσσερα παραπάνω θέματα της ιστορικής αφήγησης για τους Βουλγάρους ενδεικτικά αποσπάσματα από όλα τα βιβλία, τα οποία παραθέσαμε μετά τις ποσοτικές αναλύσεις κατά χρονικές (υπο)περιόδους και τα αναλύσαμε συγκριτικά, εξετάζοντας τη συνέχεια, τις τομές και τους μετασχηματισμούς της αφήγησης διαχρονικά.

Δ. Τέλος, συνοψίσαμε τα συγκριτικά αποτελέσματα της έρευνας, τα ερμηνεύσαμε κριτικά¹³ (Ritsert 1972): «ανακρίναμε»¹⁴ τα παραπάνω αποσπάσματα, με στόχο την αποκάλυψη της ιδεολογίας και των στρεβλώσεων που δημιουργούν, εντάσσοντάς τα στον εκάστοτε χωροχρόνο και εξετάζοντας το εγγύς και άπω πλαίσió τους, στο μέτρο του δυνατού με αναγωγές σε ιστορικούς, πολιτισμικούς, εκπαιδευτικούς κ.ά. παράγοντες. Τέλος, στοχαστήκαμε αναφορικά με αλλαγές της σχολικής ιστορικής εκπαίδευσης, ώστε αυτή να στοχεύει στον κριτικό ιστορικό γραμματισμό των αποδεκτών και αποδεκτριών της.

Οι αναλύσεις

Τα σχολικά βιβλία της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου (1946-2017) και η αφήγηση για τους Βουλγάρους

Η αφήγηση όλων των ερευνομένων σχολικών βοηθημάτων και βιβλίων του ΟΕΔΒ νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού είναι εθνική, αντλεί τα επιχειρήματά της από τη ρομαντική ιστοριογραφία και την ηγεμονική εθνική ιστορική αφήγηση την οποία κατά το 19ο αιώνα άρθρωσε ο Κ. Παπαρρηγόπουλος (1853), και κατασκευάζει την εθνική ταυτότητα: η ιστοριογραφία αυτή κατασκεύασε την αδιάσπαστη γραμμική συνέχεια του ελληνικού έθνους και τη συνεχή παρουσία του στον ίδιο γεωγραφικό χώρο κατά τις τρεις ιστορικές φάσεις του, την αρχαία, τη βυζαντινή και τη νεότερη. Η κατασκευή αυτή νομιμοποιεί την εθνική ιδεολογία του

¹³ Εστιάζοντας στα εξής σημεία: 1. Τα συμφέροντα που κρύβονται πίσω από τις εκάστοτε ιδεολογίες, 2. την απόκλιση/διαφορά που υφίσταται μεταξύ των δηλώσεων στα βιβλία και της συμπεριφοράς των φορέων της ιδεολογίας, 3) τις αντιφάσεις μεταξύ των ιδεολογικών δηλώσεων, 4) τις φανερές και κρυφές συνέπειες των δηλώσεων στα βιβλία (Μπονίδης 2009).

¹⁴ Στο πλαίσιο αυτό επιχειρήσαμε να αποκαλύψουμε, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα «λάθη» (Μπονίδης 2009): π.χ. ερμηνείες που παρουσιάζονται ως γεγονότα, χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στους Βουλγάρους ως φυσικές ιδιότητές τους, ιδέες που εμφανίζονται να λειτουργούν ανεξάρτητες από τα πράγματα, δηλώσεις που εκκινούν από λανθασμένη αφετηρία, ο φαύλος κύκλος, αναπόδεικτοι, δηλαδή, όροι που καθίστανται αποδεδειγμένοι, τα εσφαλμένα συμπεράσματα, θέσεις που παρουσιάζονται ως φύσει δεδομένες, καταδίκη του μη επιθυμητού ή τη θεώρησή του ως λάθος μέσω ηθικής κρίσης (κακός, επιβλαβής) κλπ.

ελλαδικού «έθνους-κράτους», επικαλούμενη και τα απλουστευτικά, στερεότυπα δίπολα «όμοιος-διαφορετικός»/«πολιτισμένος-βάρβαρος»/«φίλος-εχθρός».

Στη γραμμική αυτή συνεχή αφήγηση της ελλαδικής ταυτότητας, από τη βυζαντινή περίοδο και εξής ο εθνικός «εαυτός» συναντά και τους υπόλοιπους βαλκανικούς γειτονικούς λαούς, κυρίως ως εχθρούς, μεταξύ αυτών και τους Βουλγάρους.

Στην αφήγηση των ερευνομένων σχολικών βοηθημάτων και βιβλίων της περιόδου 1944-2017, οι Βούλγαροι, εχθροί του εθνικού «εαυτού» –γνωστοί από το σχολικό βοήθημα ή βιβλίο της Βυζαντινής Ιστορίας της Ε΄ τάξης– εξαφανίζονται για αιώνες στη νεότερη Ιστορία· οι συγγραφείς τους στο, συνήθως, εκτενές κεφάλαιο του βιβλίου τους με θέμα την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως την έναρξη της Επανάστασης του 1821 εστιάζουν μόνον στον εθνικό «εαυτό» και –ενώ στην αρχή του κεφαλαίου τους, σε μία μόνον πρόταση, σημειώνουν ότι όλοι οι (χριστιανικοί) Βαλκανικοί λαοί ήταν κατακτημένοι και υπάγονταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο– αποσιωπούν την κοινή ιστορική αφήγηση του εθνικού «εαυτού» με τους λαούς αυτούς και τη συνύπαρξή τους ως κοινή θρησκευτική ταυτότητα και ως σύνοικων πληθυσμών μέσα στην αυτοκρατορία. Οι Βούλγαροι ξαναεμφανίζονται στην αφήγησή τους στα τέλη του 19ου αιώνα απροσδόκητα και πάλι ως εχθροί.

1η φαινομενολογική ανάλυση:

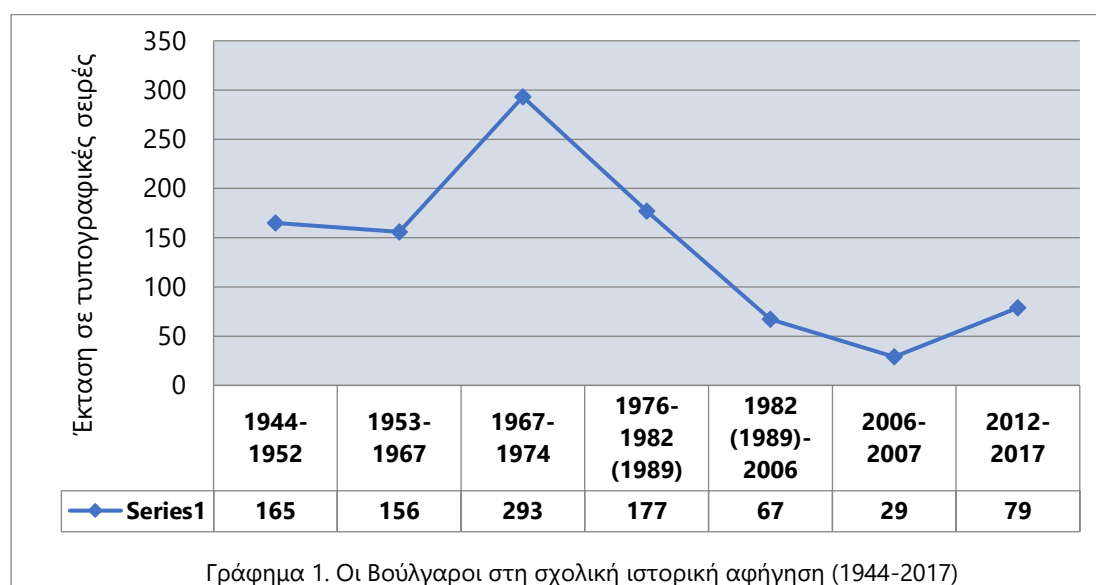
Εθνικός «εαυτός» και Βούλγαροι στα σχολικά βοηθήματα και βιβλία της περιόδου 1944-2017

Η κοινή αφήγηση όλων των βιβλίων της Νεότερης Ιστορίας μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: Οι Έλληνες στα τέλη του 19ου αιώνα, από την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας (1870) και εξής, έχουν να αντιμετωπίσουν και τους εχθρικούς Βουλγάρους. Συγκρούονται με αυτούς στη Μακεδονία, συνεργάζονται στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο εναντίον των Τούρκων, τους πολεμούν και τους νικούν στο Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο. αυτοί, όμως, επανέρχονται κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και από το 1941 έως το 1944 ως κατακτητές γεωγραφικού τμήματος του βόρειου ελλαδικού έθνους-κράτους.

2η συγκριτική ποσοτική και ποιοτική ανάλυση:

Εξωτερική πολιτική-ελληνοβουλγαρικές σχέσεις και ο «χώρος» της αφήγησης για τους Βουλγάρους στα σχολικά βοηθήματα και βιβλία της περιόδου 1944-2017 κατά χρονικές (υπο)περιόδους

Στην πολεμική αυτή αφήγηση ο εθνικός «εαυτός» συναντά τους Βουλγάρους στις τρία προαναφερθέντα επίμαχα θέματα. Η έκταση, ωστόσο, της αφήγησης αυτής μεταβάλλεται στα βοηθητικά βιβλία και στα βιβλία του ΟΕΔΒ κατά την περίοδο 1944-2017 ως εξής (βλ. Γράφημα 1 και Παράρτημα):

Ενώ σε όλα τα βιβλία της περιόδου 1944-2017 ο βασικός κορμός της αφήγησης των τριών θεμάτων διατηρείται σταθερός (ο εθνικός «εαυτός» και οι Βούλγαροι), βάσει των παραπάνω δεδομένων και των ποιοτικών αναλύσεων, η έκταση της αφήγησης, αλλά και η ίδια η αφήγηση για τους Βουλγάρους και τη Βουλγαρία μεταβάλλεται, συνήθως με αποσιωπήσεις, αναλόγως των εκάστοτε εξελίξεων στην εξωτερική πολιτική Ελλάδας-Βουλγαρίας και του εκάστοτε οικονομικού, πολιτικοϊδεολογικού, κοινωνικού και πολιτισμικού συγκεκριμένου. Αναλυτικότερα:

Οι Βούλγαροι στην αφήγηση των σχολικών βοηθημάτων και βιβλίων της εμφυλιακής, μετεμφυλιακής, ψυχροπολεμικής-αντικομμουνιστικής και δικτατορικής περιόδου (1944-1974)

Κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο και τη διάρκεια του Εμφύλιου Πολέμου (1944-1952), δεδομένων των εχθρικών ελληνοβουλγαρικών σχέσεων και της ένταξης των δύο κρατών στα δύο διαφορετικά στρατόπεδα της ψυχροπολεμικής περιόδου, στα ερευνούμενα βοηθήματα η αφήγηση για τους Βουλγάρους καταλαμβάνει κατά μέσο όρο 165 τυπογραφικές σειρές (τ.σ.) που αντιστοιχούν σε 4,3 σελίδες (σ.) [46 τ.σ./1,1 σ.

αναφέρονται στους Βούλγαρους από το 1870 και στο Μακεδονικό αγώνα, 78 τ.σ./2,08 σ. στους Βαλκανικούς πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και 41 τ.σ./1,07 σ. στην τριπλή κατοχή και από το 1950 και εξής και στον εμφύλιο πόλεμο].

Οι συγγραφείς, μεσούντος του Εμφύλιου Πολέμου, συνεχίζουν την κατασκευή των Βουλγάρων ως «εχθρών» της *Μεσαιωνικής Ιστορίας* του Κ. Παπαρρηγόπουλου (1853). Η αφήγηση αυτή, όπως προαναφέραμε, είχε καταστεί ήδη από τα τέλη του 19ου ηγεμονική στο ελληνικό έθνος-κράτος, τόσο στην ιστοριογραφία όσο και στη σχολική ιστορία, ενώ έκτοτε εμπλουτίστηκε με τις «βαρβαρότητες» των Βουλγάρων στα τέλη του αιώνα αυτού και στις αρχές του 20ού. Στη νεότερη και σύγχρονη ελληνική Ιστορία οι τελευταίοι από την ίδρυση της βουλγαρικής Εξαρχίας (1870) και εξής διεκδικούν την «ελληνική» Μακεδονία και δημιουργούν το Μακεδονικό Ζήτημα.

Έτσι, αυτοί στα *σχολικά βοηθήματα της περιόδου*, πολλά από τα οποία είχαν συγγραφεί στο Μεσοπόλεμο, αφηγούνται τους εθνικούς ανταγωνισμούς για τα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, νομιμοποιώντας τις ελληνικές διεκδικήσεις και κατασκευάζοντας τους Βούλγαρους ως φύσει βάρβαρους και ανθέλληνες με επιχειρήματα που ανάγονται στον εθνικοπολιτισμικό ρατσισμό του 19ου αιώνα. Η παρακάτω αφήγηση του Μακεδονικού ζητήματος από τον Γιαννιά (1948) είναι παρόμοια σε όλα τα σχολικά βοηθήματα της περιόδου και συνεχίζεται έως το 1969 στο βιβλίο της δικτατορίας:

«[...]Το πρώτο σπουδαίο γεγονός που παρουσιάστηκε αμέσως μετά το 1900 ήταν το “Μακεδονικό ζήτημα”. Και ιδού πώς:

Από το τέλος του 19ου αιώνα και προπάντων από την αρχή του 20ού οι Βούλγαροι άρχισαν να εργάζονται εντατικά με σκοπό να κάμουν μια μέρα δική τους όλη τη Μακεδονία. Και το σκοπό τους αυτό προσπαθούσαν να τον επιτύχουν με την προπαγάνδα και ακόμη με τη βία, αναγκάζοντας τους σλαβοφώνους και μαζί μ’ αυτούς τους Έλληνες κατοίκους της Μακεδονίας να δεχτούν τη γλώσσα και τη θρησκεία τη βουλγαρική δηλ. να γίνουν σχισματικοί.

Έτσι επεδίωκαν να παραστήσουν στις μεγάλες δυνάμεις και σ’ όλον τον κόσμο ότι η Μακεδονία δεν είναι Ελληνική αλλά βουλγαρική, αφού είχε κατοίκους Βουλγάρους. [...] Γι’ αυτό μάλιστα άρχισαν να κάνουν εκκλησίες, σχολεία, να στέλνουν δωρεάν βιβλία, να πληρώνουν δασκάλους και να προπαγανδίζουν για να επιτύχουν καλλίτερα αυτό που σχεδίαζαν.

Ύστερα άρχισαν να βάζουν σύστημα στα σχέδιά τους. Ίδρυσαν στη Σόφια μια οργάνωση, που την ωνόμασαν Μακεδονικό κομιτάτο. Αυτό το κομιτάτο διεύθυνε όλη την προπαγάνδα δαπανώντας αφθονα χρήματα. Αυτό έστειλε στη Μακεδονία, που τότε ήταν τουρκική, τις συμμορίες των Κομιτατζήδων. Οι

απάνθρωποι εκείνοι κακοποιοί ανάγκαζαν με την τρομοκρατία, τη φωτιά και το μαχαίρι τους Μακεδόνες να γίνονται Βούλγαροι.

Η ελληνική κυβέρνηση αντιλήφθηκε καλά τον εθνικό αυτόν κίνδυνο και για να προστατέψει τον ελληνικό πληθυσμό της Μακεδονίας, οργάνωσε ανταρτικά σώματα με αρχηγούς Έλληνες αξιωματικούς.

Άρχισε τότε ένας κρυφός και σκληρός αγώνας στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία *ανάμεσα στους Έλληνες και στους Βουλγάρους*, που βάσταξε ως το 1908 [...]» (Γιαννιάς 1948, 108-109).

Αντιστοίχως, στην αφήγηση των Βαλκανικών Πολέμων, ενώ η Ελλάδα και «οι Βούλγαροι» συμμαχούν εναντίον των Τούρκων και μάχονται με αυτούς σε διαφορετικά τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Βούλγαροι, δεδομένης της «φύσης» τους, ξαναγίνονται εχθροί της Ελλάδας. Ωστόσο, αν και ηττώνται στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, επανέρχονται ως κατακτητές του εθνικού «εαυτού» κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο κορμός της αφήγησης αυτής παραμένει κοινός σε όλα τα ερευνούμενα βοηθήματα και στο βιβλίο του 1969, της περιόδου 1945-1974.

Στην αρχή δε της περιόδου, ο Γκινόπουλος (1946) ανάγει τις αιτίες του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου σε βιολογικά χαρακτηριστικά των Βουλγάρων (στη *διαγωγή* τους) και δημιουργεί ειδικό υποκεφάλαιο:

«1. *Διαγωγή* των Βουλγάρων. Οι Βούλγαροι *δεν εφάνησαν πιστοί* σύμμαχοι. Το εναντίον *η κακοπιστία των –πατροπαράδοτον ελάττωμά των–* εφανερώθη εις πολλές περιστάσεις του πολέμου. Κατά πρώτον *εισήλθον με δόλον* εις την Θεσσαλονίκη, *έπειτα ήρχοντο κάθε ημέραν εις συγκρούσεις* με τους Έλληνας και *ετρώγοντο* ολονέν με τους Σέρβους [...] κατά το τέλος του πολέμου, όταν επρόκειτο να γίνη η διανομή, οι Βούλγαροι *εφάνησαν άπληστοι και άδικοι* και ήθελον να πάρουν μέρη, τα οποία ανήκον εις τους συμμαχούς τους. [...]

2. Πόλεμος με τους Βουλγάρους. [...]

[...] Τοιουτοτρόπως η Βουλγαρία έχασε ό,τι κέρδισε με τον βαλκανικόν πόλεμον και *ετιμωρήθη δικαίως* δια την *απιστίαν* και την *πλεονεξία* της [...]» (Γκινόπουλος 1946, 162-164).

Η στερεότυπη αυτή κατασκευή των Βουλγάρων συλλήβδην, κοινή σε όλα τα βοηθήματα της περιόδου, πολλές φορές αποτελεί αντικείμενο κατ' οίκον εργασίας, η οποία ζητά από τους μαθητές και τις μαθήτριες να την αναζητήσουν και στην εποχή τους (*μέχρι σήμερα*), δηλαδή στον Εμφύλιο Πόλεμο και στις σύγχρονες τους ψυχροπολεμικές σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας:

«Οι Βούλγαροι υπήρξαν πάντοτε δόλιοι, άπιστοι και άσπονδοι εχθροί του Ελληνισμού. Ποία γεγονότα από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα το αποδεικνύουν;» (Δημητρακάλης & Πετρίδης 1950, 139).

Σε κάποια δε από αυτά οι συγγραφείς ψευδώς ή με στρεβλώσεις αποδίδουν στους Βουλγάρους ενέργειες εναντίον του εθνικού «εαυτού» που η ιστορική έρευνα δεν είχε ακόμη διαλευκάνει:

«[...] Κατά το διάστημα τούτο έγινε εν θλιβερώτατον γεγονός. Ενώ η Ελλάς επανηγύριζε τας νίκας της, κάποιος μυσαρός έλλην, ο Γεώργιος Σχοινάς, όργανον πιθανώς των Βουλγάρων, εδολοφόνησεν εν Θεσσαλονίκη τον βασιλέα Γεώργιον [...]» (Γιαννακόπουλος 1946, 126).

Παρομοίως, οι Βούλγαροι στην αφήγηση του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, με την ίδια «φύσει βίαη» εθνικοπολιτισμική κατασκευή, είναι και πάλι κατακτητές του εθνικού «εαυτού».

«[...] Εις την υπόδουλον όμως πατρίδα τρεις κατακτηταί πλέον οργιάζουν: οι Γερμανοί, οι νικημένοι Ιταλοί και οι θρασύδειλοι Βούλγαροι. Οι τελευταίοι ιδίως, απόγονοι του Κρούμου και του Σαμουήλ, εισήλθον εις την Μακεδονίαν μας, εληλάτησαν, επυρπόλησαν, εφόνευσαν, κατέστρεψαν και ερήμωσαν τον τόπον [...]

ΕΡΓΑΣΙΑΙ: [...]4. Βουλγαρικά θηριωδία [...]» (Γιαννακόπουλος 1946, 133).

Στα μετεμφυλιακά βοηθήματα, ωστόσο, η παραπάνω αφήγηση συμπληρώνεται με τα του Εμφύλιου πολέμου (1945-1949), αλλά και την απόδοση των αιτιών του τελευταίου στους Βουλγάρους:

«[...] η Πατρίς μας ευρέθη εις την ανάγκην να συνεχίση τον αγώνα εναντίον των εχθρών, τους οποίους εξώπλιζον και έστελλον εναντίον της οι βόρειοι γείτονές της. Ήτο δε ο πόλεμος αυτός σκληρότατος και αγριώτατος. Εάν επετύγχανον τα σχέδια των βορείων εχθρών μας, η Ελληνική φυλή θα εξηφανίζοτο από προσώπου γης. [...]

Και οι νέοι εισβολείς μετά τετραετή περίπου αγώνα συνετρίβησαν και η ελληνική Φυλή εσώθη από τον κίνδυνον του εκσλαβισμού [...]» (Δημητροκάλης & Πετρίδης 1950, 145).

Κατά την περίοδο 1953-1967, οι πρώτες προσπάθειες για βελτίωση των διμερών σχέσεων στις αρχές της δεκαετίας του 1950 με την ανταλλαγή επιτετραμμένων μεταξύ των δύο κρατών, αλλά και η επανέναρξη συνομιλιών και αποκατάσταση των διπλωματικών σχέσεων από την κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου στο α΄ μισό της δεκαετίας του 1960 δεν φαίνεται να αντανακλάται στην έκταση της παραπάνω αφήγησης: στα βοηθητικά βιβλία της περιόδου κατά μέσο όρο η έκταση της αφήγησης

αυτής μειώνεται ελάχιστα, στις 156 τ.σ. που αντιστοιχούν σε 4,1 σ. [46 τ.σ./1,2 σ. αναφέρονται στους Βούλγαρους από το 1870 και στο Μακεδονικό αγώνα, 49 τ.σ./1,3 σ. στους Βαλκανικούς πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και 61 τ.σ./1,6 σ. στην τριπλή κατοχή και στον εμφύλιο πόλεμο].

Στα βοηθήματα, ωστόσο αυτά –τόσο όσων αποτελούν επανέκδοση, σε κάποιες περιπτώσεις αναθεωρημένα, παλαιότερων βοηθημάτων όσο και των νέων– ενώ η κύρια αφήγηση των «εχθρών» Βουλγάρων παραμένει όμοια με αυτήν της προηγούμενης περιόδου, ορισμένοι συγγραφείς, αν και όχι όλοι, αποφεύγουν τώρα τη χρήση των προαναφερθέντων «φύσει» βουλγαρικών αρνητικών προσδιοριστικών. Ωστόσο, κατά την αφήγηση του Εμφύλιου Πολέμου, σε εκτενέστερα πλέον κείμενα, αποδίδουν τις αιτίες του εμμέσως και πάλι στους τελευταίους, υπονοώντας τους στο υποκείμενο της πρότασης: «οι βόρειοι γείτονες»: οι γνωστοί από τις προηγούμενες ενότητες του βοηθήματός τους «Βούλγαροι, διεκδικητές πάντοτε της ελληνικής γης»:

«[...] Η τυραννική εκείνη κατοχή έληξε τον Οκτώβριον του 1944 [...] Το χειρότερον δε ήτο ότι, ενώ ο πόλεμος έληξε δι' όλους τους άλλους λαούς, η Πατρίς μας ευρέθη εις την ανάγκην να συνεχίση τον αγώνα εναντίον των νέων εχθρών, των συμμοριτών. Οι συμμορίται ήσαν Έλληνες, τους οποίους εξώπλιζον και έστελλον εναντίον της πατρίδος μας οι βόρειοι γείτονές μας, οι οποίοι ηγωνίζοντο μεταπολεμικώς δια να αποσπάσουν τα Ελληνικά εδάφη της Μακεδονίας.

Και ο νέος αυτός πόλεμος διήρκησε περίπου 4 έτη. Υπήρξε σκληρότατος και αγριώτατος, επροκάλεσε νέους αστείρευτους ποταμούς αιμάτων και επροξένησε τόσας καταστροφάς εις την χώραν, όσας δεν είχε υποστή αυτή ποτέ άλλοτε κατά τον μακρόν ιστορικόν της βίον. Ο κίνδυνος δια την Ελληνικήν φυλήν υπήρξε σοβαρώτατος, διότι, εάν επετύγχανον τα σχέδια των βορειών εχθρών μας, θα εξηφανίζετο από προσώπου γης. Χάρις όμως εις το ακμαίον Εθνικόν φρόνημα του λαού μας και τον ηρωισμόν του εθνικού μας στρατού η Ελληνική φυλή εσώθη από τον κίνδυνον των Σλάβων και η μαρτυρική γη διετηρήθη ακεραία» (Κυριαζόπουλος 1967, 157-158).

Ιδιαίτερη περίπτωση που χρήζει περαιτέρω έρευνας με κατεύθυνση τους συγγραφείς, η οποία ωστόσο εκφεύγει από τα όρια της παρούσας έρευνας, αποτελεί το βοήθημα της περιόδου των Αντυπάτη, Αλεξίου και Κατσαδήμα (1956, 129-130, 139-149), οι οποίοι συντομεύουν την αφήγηση για τους Βουλγάρους, αποφεύγουν τους προσδιορισμούς (πλην της απόδοσης των αιτιών του Μακεδονικού Ζητήματος στην «αρπακτικότητα των Βουλγάρων» (σ. 130), αναφέρουν μόνον τους Γερμανούς και τους Ιταλούς ως κατακτητές κατά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο (σ. 139-140), και δεν τους

συνδέουν με τον ελληνικό Εμφύλιο πόλεμο (το υποκείμενο δε «οι βόρειοι γείτονες [...] εξώπλιζον» της ηγεμονικής αντικομμουνιστικής αφήγησης των υπόλοιπων αναγνωσμάτων μετατρέπεται σε τοπικό προσδιορισμό «εκ των γειτονικών κρατών» γενικά, από τα οποία δρουν –και δεν «εξοπλίζονται και στέλνονται»– οι «συμμορίες»):

«[...] Οι συμμορίες αυτοί, από του 1946 έως το 1949, ορμώμενοι εκ των γειτονικών κρατών, έκαμνον διαφόρους επιδρομές εις τα χωρία και τας πόλεις της πατρίδος μας και προσεπάθουν με κάθε τρόπον να δημιουργήσουν ιδικών των κράτος» (Αντυπάτης, Αλεξίου, Κατσαδήμας 1956, 139-149).

Κατά την περίοδο της επταετούς δικτατορίας 1967-1974, η διακοπή των σχέσεων Ελλάδας-Βουλγαρίας, ο αντικομμουνισμός ως κυρίαρχη ιδεολογία και συνακόλουθα ο αντιβουλγαρισμός αντανakλάται και στην έκταση της αφήγησης, καθώς αυτή αυξάνεται το 1969 στο βιβλίο του ΟΕΔΒ κατά μέσο όρο σε 293 τ.σ. που αντιστοιχούν σε 7,71 σ. (25 τ.σ./0,65 σ. αναφέρονται στους Βούλγαρους από το 1870 και στον Μακεδονικό Αγώνα, 74 τ.σ./2 σ. στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και 194 τ.σ./5,1 σ. στην τριπλή κατοχή και στον Εμφύλιο Πόλεμο).

Η αφήγηση των αναγνωσμάτων της προηγούμενης περιόδου (1953-1967) είχε συνεχιστεί κατά την πρώτη διετία της δικτατορίας, καθώς επανεκδίδονταν αναγνώσματα της περιόδου αυτής ή συγγράφονταν νέα με παρόμοια αφήγηση. Ωστόσο, το 1969, με την πολιτική του ενός και μοναδικού σχολικού βιβλίου στο Δημοτικό, αυτό του ΟΕΔΒ, που επέβαλε το δικτατορικό καθεστώς, εκδόθηκε το βιβλίο Ιστορίας ΣΤ΄ τάξης του Κ. Σακκαδάκη, το οποίο διαχέει σαφέστερα και ρητά τόσο την προαναφερθείσα κυρίαρχη ιδεολογία όσο και την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Ο συγγραφέας επαναφέρει την αφήγηση της προπολεμικής και πρώτης μεταπολεμικής περιόδου για τους Βουλγάρους, επαναλαμβάνοντας τις στερεότυπες κατασκευές των φύσει «πλεονεκτών», «παράλογων» και «άπληστων» Βουλγάρων, τις οποίες και φυσικοποιεί ως την αιτία των ελληνοβουλγαρικών συγκρούσεων:

«Μετά την υπογραφήν της ειρήνης μεταξύ Τουρκίας και Βαλκανικών κρατών, ήρχισε η διανομή των κατακτηθέντων εδαφών μεταξύ των συμμάχων. Οι Βούλγαροι, με την δικαιολογίαν ότι εβάστασαν το μεγαλύτερον βάρος του πολέμου, ήσαν άπληστοι. Αι αξιώσεις των έναντι των Ελλήνων και Σέρβων ήσαν παράλογοι και αγεφύρωτοι...

Κατ' αυτόν τον τρόπον, με την πλεονεξίαν της, η Βουλγαρία όχι μόνον δεν εκέρδισε τίποτε από τον Βαλκανοτουρκικόν αγώνα, αλλ' έχασε και εδάφη της. [...]

Περίληψις. Η πλεονεξία των Βουλγάρων εξώθησεν εις καθαρώς Βαλκανικόν πόλεμον [...]

Ερωτήσεις. Διατί ο αγών με τους Βουλγάρους ήτο *σκληρότερος*; [...] Τι θα συνέβαινε αν οι Βούλγαροι ήσαν *λογικώτεροι*;» (Σακκαδάκης 1971, 150-151).

Ιδιαίτερη έμφαση ο συγγραφέας δίνει στην αφήγηση του Εμφυλίου Πολέμου, στην οποία πλέον προσδιορίζει τους απροσδιόριστους «συμμορίτας» των προαναφερθέντων βοηθημάτων: είναι ο εθνικός αγώνας κατά των «συμμοριτών=κομμουνιστών». Στρεβλώνει τα γεγονότα της εθνικής αντίστασης, των Δεκεμβριανών και του Εμφυλίου, ταυτίζει τον κομμουνισμό με τον σλαβισμό και τον τελευταίο με «τας χώρας του Παραπετάσματος»:

«**2. Η εθνική αντίστασις** [...] Τελικώς μετέτρεψαν το ΕΑΜ εις καθαρώς κομμουνιστικόν όργανον και *αντί του αγώνος κατά των εχθρών* ησχολήθησαν με την μεταπελευθερωτικήν *επικράτησίν των* [...]

4. Ο κατά των συμμοριτών εθνικός αγών. Μετά την συντριβήν των κατά το Δεκεμβριανόν κίνημα, οι κομμουνισταί εκαιροφυλάκτουν δια τον “*τρίτον γύρον*”, όπως έλεγον. Προς τον σκοπόν αυτόν *ωργανώθησαν εις τας χώρας του Παραπετάσματος* (Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν, Βουλγαρίαν). Εκεί *είχον τα βάσεις* ανεφοδιασμού των και περιθάλψεως τραυματιών, εκπαιδεύσεως δολιοφθορέων κπλ. Δι’ αυτό ο κατά των συμμοριτών πόλεμος έπαυσε να έχη την μορφήν του Δεκεμβριανού κινήματος. Ήτο πλέον **εθνικός αγών κατά του σλαυισμού**.

Τα πρώτα κρούσματα ήρχισαν από τον Αύγουστο του 1946 με εισβολήν συμμοριών από την Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν και Βουλγαρίαν [...]

Μετά αγώνα τεσσάρων ετών ο αγών κατά των συμμοριτών ετελείωσε με την θριαμβευτικήν νίκην του Ελληνικού λαού και του ηρωικού στρατού του. Ήτο μία **εθνική νίκη** [...] Καθ’ ην εποχήν όλα τα άλλα κράτη ησχολούντο με την ανασυγκρότησίν των, η Ελλάς ηγωνίζετο δια την απαλλαγήν της από τον κομμουνισμόν. Τα δεινά του συμμοριτοπολέμου δύνανται να συνοψιστούν εις τα εξής:

[...]

β. Το παιδομάζωμα. Το φρικιαστικώτερον έγκλημα του συμμοριτισμού ήτο το παιδομάζωμα. Άρρενα και θήλεα μικράς ηλικίας ηρπάζοντο από τους γονείς των και απεστέλλοντο εις τας χώρας του παραπετάσματος. Από αυτούς θα εδημιουργούντο *οι νέοι Γενίτσαροι του κομμουνισμού*». (Σακκαδάκης 1971, 168-173).

Οι Βούλγαροι στην αφήγηση των σχολικών βιβλίων της μεταπολιτευτικής, ύστερης ψυχροπολεμικής και μεταψυχροπολεμικής περιόδου (1974-2017)

Οι Βούλγαροι στην αφήγηση των σχολικών βιβλίων της μεταπολίτευσης της ψυχροπολεμικής περιόδου (1975-1989). Η ανάπτυξη διμερών και πολυμερών σχέσεων και οι ανταλλαγές επισκέψεων σε ανώτατο πολιτικό επίπεδο κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο (1975-1982), μεσούντος όμως του Ψυχρού Πολέμου, επαναφέρει την έκταση της αφήγησης αυτής στα δύο βιβλία των κυβερνήσεων της ΝΔ στο επίπεδο σχεδόν της έκτασης των βιβλίων της προ δικτατορικής περιόδου: Αυτή καταλαμβάνει 177 τ.σ. που αντιστοιχούν σε 4,65 σ. [56 τ.σ./1, 5 σ. αναφέρονται στους Βούλγαρους από το 1870 και στον Μακεδονικό Αγώνα, 83 τ.σ./2,2 σ. στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και 38 τ.σ./1 σ. στην τριπλή κατοχή].

Μολονότι η αφήγηση παραμένει ίδια και οι συγγραφείς, κυρίως οι Διαμαντόπουλος και Κυριαζόπουλος (1979), συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν τους Βουλγάρους και την (εχθρική) δράση τους –όχι όμως πλέον ειδικά αυτούς, αλλά συνολικά και τους τρεις κατακτητές («το βαρύ πέλμα των βάρβαρων κατακτητών», «οι σκληροί κατακτητές, μεταχειρίστηκαν κάθε σκληρό και απάνθρωπο μέσο»)— ωστόσο ο λόγος τους είναι πιο προσεκτικός σε σύγκριση με αυτόν των βοηθημάτων και του βιβλίου της προηγούμενης περιόδου, χωρίς την κατασκευή της φύσει βίαιης συμπεριφοράς τους:

«Οι Βούλγαροι, στηριζόμενοι και στη ρωσική υποστήριξη θέλησαν να δημιουργήσουν στη Βαλκανική ένα μεγάλο βουλγαρικό κράτος στο οποίο να περιλάβουν τη Θράκη και τη Μακεδονία, που ήταν ανέκαθεν χώρες ελληνικές και ο πληθυσμός τους ήταν καθαρά ελληνικός. Για το σκοπό αυτό ίδρυσαν το 1902 στη Σόφια διάφορες αντάρτικες οργανώσεις, που είναι γνωστές με το όνομα “Μακεδονικό κομιτάτο”. Το κομιτάτο αυτό εξόπλιζε συμμορίες κομιτατζήδων (κακοποιών Βουλγάρων) που κατέβαιναν στη Μακεδονία και προσπαθούσαν να εκβουλγαρίσουν τον πληθυσμό» (Διαμαντόπουλος & Κυριαζόπουλος 1979, 156-157).

«Ο ελληνο-σερβο-βουλγαρικός πόλεμος του 1913. Η συμμαχία των Σέρβων, των Ελλήνων και των Βουλγάρων δεν κράτησε πολύ. Δεν είχε γίνει ακόμη η συνθήκη με την Τουρκία και οι Βούλγαροι άρχισαν τις προστριβές με τους συμμάχους των. Ήθελαν να κρατήσουν αυτοί όχι μόνο όσα εδάφη πήραν, αλλά και αυτά που απελευθέρωσαν οι Έλληνες και περισσότερο απ’ όλα τη Θεσσαλονίκη [...]» (Καφεντζής 1975, 114-116).

«Τέσσερα χρόνια ο ελληνικός λαός έμεινε κάτω από το βαρύ πέλμα των βάρβαρων κατακτητών Γερμανών, Ιταλών και Βουλγάρων. Από τον Απρίλιο του

1941 ως τον Οκτώβριο του 1944 ήταν τα χρόνια της μισητής κατοχής [...] Οι σκληροί κατακτητές, για να λυγίσουν το φρόνημα του αδούλωτου λαού μας μεταχειρίστηκαν κάθε σκληρό και απάνθρωπο μέσο: αρπαγές, καταστροφές, φυλακίσεις, απαγχονισμούς και τρομερές ομαδικές εκτελέσεις. Οι ομαδικές εκτελέσεις στα Καλάβρυτα, στο Δίστομο, στη Σπάρτη, στο Δοξάτο, στην Αθήνα και σε άλλα μέρη της χώρας θα μαρτυρούν αιώνια τι είναι ικανός να αντιμετωπίσει ένας λαός που αγωνίζεται για την ελευθερία του [...]» (Διαμαντόπουλος & Κυριαζόπουλος 1979, 182-183).

Από το βιβλίο του 1975 και εξής οι Βούλγαροι δεν συμπεριλαμβάνονται πλέον στην αφήγηση του Εμφύλιου Πολέμου. Ο μεν Καφεντζής (1975) δεν αναφέρεται καθόλου στον πόλεμο αυτό και ολοκληρώνει την αφήγηση της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας αμήχανα με την επάνοδο του βασιλιά Γεωργίου Β΄, το θάνατό του και τη διαδοχή του αδελφού του Παύλου Α΄ (Καφεντζής 1975, 122-123), οι δε Διαμαντόπουλος και Κυριαζόπουλος (1979, 182-183) αποδίδουν τις αιτίες του πλέον στη διαμάχη των παρατάξεων στην Ελλάδα και στα διαφορετικά συμφέροντα των Συμμάχων. Το βιβλίο δε των τελευταίων επανεκδιδόταν επί κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ έως το 1988.

Κατά την περίοδο 1982-1990, η πολιτική συνεργασία και η ενεργοποίηση του «άξονα» Αθήνας-Σόφιας από τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ φαίνεται να αντανακλάται στο νέο βιβλίο της περιόδου που εκδόθηκε το 1989, το οποίο είχε γραφτεί μεν πριν από την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, αλλά η έκδοση και η πρώτη εισαγωγή του συνέπεσε χρονικά με τις εξελίξεις που ακολούθησαν: σε αυτό η έκταση της αφήγησης μειώνεται στις 67 τ.σ. που αντιστοιχούν σε 1,76 σ. [19 τ.σ./0,5 σ. αναφέρονται στους Βούλγαρους από το 1870 και στον Μακεδονικό Αγώνα, 37 τ.σ./1 σ. στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και 1138 τ.σ./0,3 σ. στην τριπλή κατοχή].

Στο βιβλίο αυτό –που επανεκδιδόταν, μερικώς αναθεωρημένο το 1996, έως το 2005, αλλά και από το 2007 έως το 2010– οι συγγραφείς, παράγοντας έναν μετασχηματισμένο περιγραφικό ιστορικοεπιστημονικό λόγο, συντομεύουν την αφήγηση για τους Βουλγάρους των Διαμαντόπουλου και Κυριαζόπουλου (1979) με την αποσιώπηση των λεπτομερών περιγραφών και ερμηνειών τους. Ωστόσο, αυτοί συνεχίζουν την κατασκευή των εχθρών Βουλγάρων από την ίδρυση της βουλγαρικής εξαρχίας έως το 1945:

«Οι Βούλγαροι ήθελαν την αυτονομία της Μακεδονίας, για να μπορέσουν ύστερα να πετύχουν την προσάρτησή της. Άρχισαν τότε να στέλνουν στη Μακεδονία αντάρτες (κομιτατζήδες) και πράκτορες, που πίεζαν τους κατοίκους, ιδίως τους ιερείς και τους δασκάλους, να δηλώσουν ότι ήταν εξαρχικοί ότι δηλαδή ανήκαν στην ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία [...] Έτσι ναυάγησε η

προσπάθεια των Βουλγάρων να αλλοιώσουν την εθνική συνείδηση των κατοίκων της Μακεδονίας» (Ακτύπης κ.ά. 1993, 229-230, 2007, 191-192).

«Οι βαλκανικοί λαοί ποθούσαν την εθνική τους ολοκλήρωση. [...] Η Βουλγαρία όμως δεν έμεινε ικανοποιημένη από τα εδάφη που πήρε, γι' αυτό ήρθε σε σύγκρουση με τους πρώην συμμάχους της (Έλληνες και Σέρβους)» (Ακτύπης κ.ά. 1997, 233).

Ωστόσο, στην αφήγηση της Κατοχής, το υποκείμενο είναι «οι Γερμανοί». Αυτοί «*παραχώρησαν [...] στους Βουλγάρους*» και είναι οι μόνοι που πράττουν βιαιότητες. Αξιοπρόσεχτο είναι ότι από τη σχετική αφήγηση αφαιρείται πλέον το Δοξάτο που παραπέμπει στους Βουλγάρους, το οποίο αποσιωπάται και στα βιβλία που εφεξής ακολούθησαν, του 2006 και του 2010:

«[...] Οι Γερμανοί, όταν κατέλαβαν την Ελλάδα, παραχώρησαν τμήματα της Μακεδονίας και της Θράκης στους συμμάχους τους τους Βουλγάρους. Την υπόλοιπη χώρα τη μοιράστηκαν με τους Ιταλούς. Έτσι, για την Ελλάδα άρχισε η φρίκη της τριπλής κατοχής. Τα τρόφιμα ήταν ελάχιστα, αφού τα περισσότερα τα έπαιρναν οι κατακτητές [...]

Ο λαός όμως δεν έσκυψε το κεφάλι. Σύντομα δημιουργήθηκαν αντιστασιακές οργανώσεις και άρχισε ο ανταρτοπόλεμος εναντίον των κατακτητών. Οι Γερμανοί αντέδρασαν με μανία: φυλάκιζαν, βασάνιζαν, κατέστρεφαν και έκαιγαν πόλεις και ολόκληρα χωριά, όπως τα Καλάβρυτα και το Δίστομο [...]» (Ακτύπης κ.ά. 1989, 279-280).

Οι Βούλγαροι στην αφήγηση των σχολικών βιβλίων της μεταψυχροπολεμικής περιόδου

Η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού, η περαιτέρω σύσφιξη των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων κατά τη δεκαετία του 1990 και η ένταξη της Βουλγαρίας στο NATO το 2004 φαίνεται να ερμηνεύει, μεταξύ άλλων, και τη μεγάλη μείωση της έκτασης και τη συνοπτική αφήγηση για τους Βουλγάρους ως πολεμικών αντιπάλων στο βιβλίο του 2006· αυτή καταλαμβάνει 29 τ.σ. που αντιστοιχούν σε 0,76 σ. [21 τ.σ./0,6 σ. αναφέρονται στους Βούλγαρους από το 1870 και στον Μακεδονικό Αγώνα, 7 τ.σ./0,9 σ. στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και 1 τ.σ./0,02 σ. στην τριπλή κατοχή].

Οι συγγραφείς στο κεφάλαιο με τίτλο «Το εθνικό ζήτημα» μετονομάζουν το κεφάλαιο «Ο Μακεδονικός αγών» ή «Το Μακεδονικό ζήτημα» των βοηθημάτων και βιβλίων της περιόδου 1944-2005. Στην αφήγησή τους αποσιωπούν τους κομιτατζήδες, τη δράση τους και τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία, όπου εστίαζαν τα παραπάνω βοηθήματα και βιβλία. Αιτιολογούν τους (απροσδιόριστους, μη

αναφερόμενους) ανταγωνισμούς και διεκδικήσεις της περιόδου αποδίδοντάς τους στον τίτλο του κεφαλαίου («Το εθνικό ζήτημα»), δηλαδή στην ελλαδική Μεγάλη Ιδέα, τις ελλαδικές εδαφικές διεκδικήσεις, τον εθνικό πλουραλισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και προσθέτοντας, επιπλέον, το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων:

«Η επίτευξη του εθνικού στόχου είναι δύσκολη στις συνθήκες του 19ου αιώνα. Το ελληνικό κράτος έχει πολλές προσδοκίες αλλά περιορισμένες οικονομικές, διπλωματικές και στρατιωτικές δυνατότητες. Οι ελληνικοί πληθυσμοί είναι αλλού αμιγείς και αλλού διάσπαρτοι σε μεγάλο μέρος της οθωμανικής επικράτειας. *Η προσάρτηση των εδαφών αυτών, στα οποία κατοικούν και άλλοι πληθυσμοί που δεν είναι ελληνικοί, προκαλεί ανταγωνισμούς.* Οι **Μεγάλες Δυνάμεις**, από τις οποίες το ελληνικό κράτος είναι πολιτικά και οικονομικά εξαρτημένο, έχουν αποφασιστικό ρόλο στη ρύθμιση των εθνικών ζητημάτων [...]» (Ρεπούση κ.ά. 2006, 72).

Ωστόσο, στο περιεχόμενο της επόμενης σελίδας (στη «[...] μαθητεία στην ιστορία»), σε σύντομο απόσπασμα από κείμενο του Τρικούπη και στην ερώτηση που ακολουθεί, οι συγγραφείς προσδιορίζουν τους ανταγωνιστές-διεκδικητές, εστιάζοντας μόνον στους Βουλγάρους και στο χώρο που διεκδικούν, αν και η ίδια η πηγή προσφέρεται και για άλλες αναγνώσεις αναφορικά π.χ. με τη ρευστή εθνική ταυτότητα των πληθυσμών της Μακεδονίας:

«Ο Χαρίλαος Τρικούπης αναφέρει (1880): “[...] όταν έλθω ο μέγας πόλεμος η Μακεδονία θα γίνη ελληνική ή βουλγαρική κατά τον νικήσαντα. *Αν την λάβωσιν οι Βούλγαροι δεν αμφιβάλλω ότι θα είναι ικανοί να εκσλαβίσωσι τον πληθυσμόν μέχρι των θεσσαλικών συνόρων.* Αν ημείς την λάβωμεν, θα τους κάνωμεν όλους Έλληνας [...]”.

▲ Ποιοι διεκδικούν την Μακεδονία, σύμφωνα με την πηγή;» (Ρεπούση κ.ά. 2006, 73).

Στην αφήγηση, επίσης, του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου, η ρύθμιση των συνόρων μεταξύ των βαλκανικών κρατών –και όχι οι διεκδικήσεις των Βουλγάρων– αποτελούν αφορμή του πολέμου, ενώ η Βουλγαρία (το κράτος) κι όχι συλλήβδην οι τελευταίοι είναι η μία από τις εμπόλεμες πλευρές:

«Το 1913, με τη συμμετοχή των Μεγάλων Δυνάμεων υπογράφεται στο Λονδίνο μια συνθήκη μεταξύ των αντίπαλων πλευρών. Η ρύθμιση των συνόρων όμως, ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη, δημιουργεί προβλήματα μεταξύ τους. Έτσι, ξεσπά ο Β΄ Βαλκανικός πόλεμος. Αυτή τη φορά, *η Βουλγαρία είναι αντιμέτωπη στη συμμαχία Ελλάδας-Σερβίας [...]*» (Ρεπούση κ.ά. 2006, 94).

Παρομοίως, στην αφήγηση της Κατοχής και της εθνικής Αντίστασης τα βουλγαρικά «στρατεύματα» –κι όχι οι Βούλγαροι– είναι αυτά που καταλαμβάνουν την Ελλάδα, ενώ τα εγκλήματα των κατακτητών αποδίδονται γενικά και εξίσου και στις τρεις δυνάμεις κατοχής, χωρίς καμία αναφορά τώρα σε τόπους εγκλημάτων πολέμου:

«Τον Απρίλιο του 1941 [...] τα γερμανικά *στρατεύματα*, αρχικά, αλλά και τα *βουλγαρικά* και *ιταλικά*, στη συνέχεια, *καταλαμβάνουν τη χώρα* και διορίζουν κυβέρνηση κατοχής [...]. Οι κατακτητές οργανώνουν αντίποινα στις αντιστασιακές δράσεις. *Η πείνα, η τρομοκρατία, το κάψιμο και οι μαζικές εκτελέσεις κυριαρχούν κατά τη διάρκεια της Κατοχής στην Ελλάδα*» (Ρεπούση κ.ά. 2006, 112).

Ωστόσο, μολονότι οι διπλωματικές σχέσεις Ελλάδας-Βουλγαρίας και μετά την ένταξή της στην ΕΕ το 2007 παραμένουν σταθερά καλές, η έκταση της αφήγησης για τους Βουλγάρους αυξάνεται μετά την κατάργηση του βιβλίου του 2006, καθώς τόσο στο προαναφερθέν βιβλίο της περιόδου 1987-2005 που επανήλθε στη σχολική τάξη το 2007 έως το 2010 όσο και κυρίως στο *εν χρήσει βιβλίο του 2010*, στο οποίο αυτή καταλαμβάνει 79 τ.σ. που αντιστοιχούν σε 2 σ. [44 τ.σ./1,1 σ. αναφέρονται στους Βούλγαρους από το 1870 και στο Μακεδονικό αγώνα, 25 τ.σ./0,65 σ. στους Βαλκανικούς πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και 10 τ.σ./0,26 σ. στην τριπλή κατοχή].

Οι συγγραφείς καθιστούν και πάλι του Βουλγάρους υποκείμενο της πρότασης και επαναφέρουν την αφήγηση των Ακτύπη κ.ά. (1989). Η συγκριτική παράθεση των σχετικών αποσπασμάτων –παρά την επανάληψη εδώ– φανερώνει τη συνέχεια της μεταπολιτευτικής-μεταψυχροπολεμικής ηγεμονικής σχολικής εθνικής ιστορικής αφήγησης στο Δημοτικό και της θέσης των Βουλγάρων σε αυτήν, παρά τη σύντομη διακοπή της κατά τη σχολική χρονιά 2006-2007.

Έτσι, οι Κολιόπουλος, κ.ά (2010) επαναφέρουν τον τίτλο του σχετικού κεφαλαίου του βιβλίου τους «Ο Μακεδονικός αγώνας», ανάγουν τις αιτίες του τελευταίου στους εθνικούς ανταγωνισμούς, όπως οι Ρεπούση κ.ά. (2006), προσδιορίζοντας όμως και τα δύο ανταγωνιζόμενα μέρη (και οι Έλληνες και οι Βούλγαροι διεκδικούσαν), ενώ στη συνέχεια επαναλαμβάνουν την αφήγηση των Ακτύπη κ.ά. («*οι Βούλγαροι άρχισαν [...] κομιτατζήδες [...]*»):

Βιβλίο 1989

«Οι Βούλγαροι ήθελαν την αυτονομία της Μακεδονίας, για να μπορέσουν ύστερα να πετύχουν την προσάρτησή

Βιβλίο 2010

«[...] Στη Μακεδονία η κατάσταση ήταν πιο δύσκολη. Η αναμέτρηση μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, που

της. Άρχισαν τότε να στέλνουν στη Μακεδονία αντάρτες (κομιτατζήδες) και πράκτορες, που πίεζαν τους κατοίκους, ιδίως τους ιερείς και τους δασκάλους, να δηλώσουν ότι ήταν εξαρχηκοί ότι δηλαδή ανήκαν στην ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία [...]» (Ακτύπης κ.ά., 1993, 229-230, 2007, 191-192).

διεκδικούσαν την περιοχή, είχε ενταθεί [...] Γύρω κυρίως από τα σχολεία και τις εκκλησίες των μακεδονικών χωριών δόθηκε ένας σκληρός αγώνας ανάμεσα στις δύο χώρες για επικράτηση. Οι Βούλγαροι άρχισαν να στέλνουν αντάρτες (κομιτατζήδες), που πίεζαν τους κατοίκους να δηλώσουν ότι ανήκαν στην ανεξάρτητη βουλγαρική εκκλησία (Εξαρχία) [...]» (Κολιόπουλος κ.ά., 2010, 186-187).

Επιπρόσθετα, στο περιεχόμενο (στη «Ματιά στο παρελθόν») εμμέσως παραπέμπουν τους μαθητές και τις μαθήτριες στην ανάγνωση βιβλίου της Πηνελόπης Δέλτα, όπως και συγγραφείς της ψυχοπολεμικής περιόδου (π.χ. το 1950 οι Δημητρακάλης & Πετρίδης προέτρεπαν σε εξωδιδακτική δραστηριότητα: «Προμηθευθήτε διά την σχολικήν βιβλιοθήκην και διαβάσετε τα βιβλία της Πηνελόπης Δέλτα “Ο Μάγκας” και τα “Μυστικά του Βάλτου”», σ. 139). Οι Κολιόπουλος κ.ά. μέσα σε έγχρωμο πλαίσιο σημειώνουν:

«[...] Ο Αγώνας στη λίμνη των Γιαννιτσών

Κατά τη διάρκεια του μακεδονικού Αγώνα πραγματοποιήθηκαν στη λίμνη των Γιαννιτσών σκληρές συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων ανταρτών. Οι Έλληνες αντάρτες δεν είχαν να αντιμετωπίσουν μόνο τους Βουλγάρους κομιτατζήδες αλλά και τις άσχημες συνθήκες διαβίωσης στα έλη [...] Τις συνθήκες παραμονής των ανταρτικών ομάδων στη λίμνη των Γιαννιτσών περιγράφει η Πηνελόπη Δέλτα σε μυθιστορήματά της και ιδιαίτερα στα “Μυστικά του Βάλτου”» (Κολιόπουλος κ.ά. 2010, 186-187).

Η αφήγηση του Β΄ Βαλκανικού και του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου είναι σχεδόν πανομοιότυπη και στα δύο βιβλία:

Βιβλίο 1989

«Οι βαλκανικοί λαοί ποθούσαν την εθνική τους ολοκλήρωση [...] Η Βουλγαρία όμως δεν έμεινε ικανοποιημένη από τα εδάφη που πήρε, γι’ αυτό ήρθε σε σύγκρουση με τους

Βιβλίο 2010

«[...] Όμως η ρύθμιση των συνόρων ανάμεσα στα βαλκανικά κράτη προκάλεσε τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο, τον Ιούλιο του 1913. Η Βουλγαρία δεν έμεινε ικανοποιημένη από τα εδάφη που

πρώην συμμάχους της (Έλληνες και Σέρβους) [...]» (Ακτύπης κ.ά. 1997, 233).

«Οι δυνάμεις της Αντάντ στο μεταξύ κατέλαβαν τη Θεσσαλονίκη [...], ενώ η Βουλγαρία, σύμμαχος της Γερμανίας, εισέβαλε στην Ανατολική Μακεδονία [...] Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος [...] τελείωσε το Νοέμβριο του 1918 με νίκη των δυνάμεων της Αντάντ. Στο αποτέλεσμα αυτό είχε συμβάλει και ο ελληνικός στρατός με τη νίκη του εναντίον των Βουλγάρων στη μάχη του Σκρα (1918) και σε άλλα μέτωπα» (Ακτύπης κ.ά. 1997, 249).

κέρδισε, γι' αυτό ήρθε σε σύγκρουση με τους πρώην συμμάχους της, την Ελλάδα και τη Σερβία [...]» (Κολιόπουλος κ.ά. 2010, 186-187).

«[...] Το φθινόπωρο του 1915 συμμαχικές δυνάμεις αποβιβάστηκαν στη Θεσσαλονίκη. Επίσης, το Μάιο του 1916 οι Γερμανοί και οι σύμμαχοί τους Βούλγαροι εισέβαλαν στην Ανατολική Μακεδονία. [...]

Ακολούθησαν σκληρές μάχες εναντίον των Γερμανών και των Βουλγάρων, στις οποίες συμμετείχαν και Έλληνες στρατιώτες. Οι Κεντρικές Δυνάμεις ηττήθηκαν και συνθηκολόγησαν το 1918» (Κολιόπουλος κ.ά. 2010, 191).

Παρομοίως, και στα δύο βιβλία η αφήγηση της Κατοχής είναι ίδια: «οι Γερμανοί κατέλαβαν» και «παραχώρησαν στους Βουλγάρους». Οι Κολιόπουλος κ.ά (2010), ωστόσο, μολονότι αποδίδουν «τα αντίποινα των κατακτητών» ισομερώς σε όλους τους κατακτητές – κι όχι μόνον στους Γερμανούς, όπως οι Ακτύπης κ.ά. (1989), αποσιωπούν κι αυτοί το Δοξάτο από τους τόπους των εγκλημάτων πολέμου και αναφέρουν, όπως και στο βιβλίο του 1989, μόνον χωριά στα οποία εγκλημάτησαν οι Γερμανοί:

Βιβλίο 1989

«[...] Οι Γερμανοί, όταν κατέλαβαν την Ελλάδα, παραχώρησαν τμήματα της Μακεδονίας και της Θράκης στους συμμάχους τους τους Βουλγάρους. Την υπόλοιπη χώρα τη μοιράστηκαν με τους Ιταλούς [...]

Ο λαός όμως δεν έσκυψε το κεφάλι. Σύντομα δημιουργήθηκαν αντιστασιακές οργανώσεις και άρχισε ο ανταρτοπόλεμος εναντίον των

Βιβλίο 2010

«Οι Γερμανοί, αφού κατέλαβαν την Ελλάδα, κράτησαν την Αθήνα, την Κεντρική Μακεδονία, την Κρήτη και το σιδηροδρομικό δίκτυο, παραχώρησαν τμήματα της Μακεδονίας και της Θράκης στους συμμάχους τους Βουλγάρους και την υπόλοιπη χώρα στους Ιταλούς [...]

Οι πράξεις αντίστασης προκάλεσαν όμως τα αντίποινα των κατακτητών. Η τρομοκρατία, το κάψιμο ολόκληρων

κατακτητών. Οι Γερμανοί αντέδρασαν με χωριών όπως τα Καλάβρυτα, το Δίστομο, φυλάκιζαν, βασάνιζαν, το Μεσόβουνο, οι Πύργοι και η Κάνδος κατέστρεφαν και έκαιγαν πόλεις και και οι μαζικές εκτελέσεις υπήρξαν το ολόκληρα χωριά, όπως τα Καλάβρυτα βαρύ τίμημα της ελευθερίας [...]» και το Δίστομο. Χιλιάδες άνθρωποι (Κολιόπουλος κ.ά. 2010, 213). αγωνίστηκαν και θυσιάστηκαν [...]» (Ακτύπης κ.ά. 1989, 279-280).

Συγκεφαλαίωση - κριτική συζήτηση

Η αφήγηση όλων των ερευνομένων σχολικών βοηθημάτων και βιβλίων του ΟΕΔΒ νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού, όπως σημειώσαμε, είναι εθνική, αντλεί από την ηγεμονική εθνική ιστορική αφήγηση, η οποία σχηματοποιήθηκε ως ρομαντική ιστοριογραφία, κατά το 19ο αιώνα, για να θεμελιώσει ιδεολογικά το «έθνος-κράτος» και να συγκροτήσει τη φαντασιακή εθνική κοινότητα και τα επιχειρήματα της «Μεγάλης Ιδέας» της. Η ηγεμονική αυτή γραμμική ιστορική εθνική αφήγηση –ηγεμονική και στην επιστημονική ιστοριογραφία έως τη Μεταπολίτευση– διατηρείται έκτοτε στη σχολική ιστορική αφήγηση (Αρχαία Ελληνική Ιστορία στην Δ' τάξη, Βυζαντινή στην Ε' και Νεότερη και Σύγχρονη στην ΣΤ') και κατασκευάζει την εθνική ταυτότητα. Σε αυτήν, εθνική ιστορία είναι η ιστορία της ολοκλήρωσης του έθνους-κράτους· εντέλει, η ιστορία της επέκτασης ή συρρίκνωσης του εθνικού χώρου, της οριοθέτησης των συνόρων του. Η αφήγηση αυτή διανέμεται μέσω του σχολείου· προδιαγράφεται στα περιεχόμενα διδασκαλίας ή συγχρονικά και στους στόχους μάθησης των «επίσημων» προδιαγραφών της διδασκαλίας (στα Αναλυτικά Προγράμματα ή στα Προγράμματα Σπουδών και στα θέματα των σχολικών αναγνωσμάτων και βιβλίων, τα οποία είναι πάντοτε εγκεκριμένα από το κράτος – με ακραία στην Ελλάδα την πολιτική του ενός σχολικού βιβλίου, στις εγκυκλίους για τις σχολικές εθνικές γιορτές και στα τελετουργικά και στο περιεχόμενο των τελευταίων, σε θεματικές των μαθημάτων της Γλώσσας, της Λογοτεχνίας, των Θρησκευτικών κλπ.). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα έως σήμερα η σχολική αυτή εθνική ιστορία, διατηρώντας πάντοτε τον βασικό κορμό της και τα επιχειρήματά της, έχει μετασηματιστεί αναλόγως του εκάστοτε ιδεολογικοκρατικού συγκειμένου της.

Για παράδειγμα, στα ερευνούμενα σχολικά βοηθήματα και βιβλία ως το σημαντικότερο γεγονός της νεότερης και σύγχρονης Ιστορίας, –όπως προκύπτει ήδη από το κείμενο των εξωφύλλων τους– κατασκευάζεται η ελληνική Επανάσταση του

1821, η οποία και καταλαμβάνει πάντα σημαντική έκταση. Σε αυτά δε της περιόδου 1945-1974, αποτελεί περίπου τα 2/3 της αφήγησης και συνιστά την τομή στην εθνική γραμμική πορεία του έθνους (τη ρομαντική αναγέννησή του), ενώ η περίοδος μετά την Επανάσταση παρουσιάζεται συνοπτικά. Από το βιβλίο του 1989, όμως, και ιδιαίτερα στο βιβλίο του 2006, η έκταση της αφήγησης της Επανάστασης του 1821 μειώνεται και ο λόγος των σχετικών ενοτήτων είναι (απλουστευμένος) ιστορικοεπιστημονικός, περιγραφικός-ερμηνευτικός (η επανάσταση μέσα στο συγκείμενο Διαφωτισμός, Γαλλική Επανάσταση, Ανατολικό Ζήτημα). Στα σχολικά βοηθήματα, επιπλέον, της περιόδου 1945-1970 η αφήγηση είναι βιογραφική: ιστορία καθίσταται η δράση των εθνικών ηρώων (των αγωνιστών του 1821), ως σταθερών πρότυπων εθνικών ταυτοτήτων, και στη συνέχεια των βασιλέων, των πολιτικών και των στρατιωτικών, οι βιογραφίες των οποίων παρουσιάζονται εκτενώς, διακόπτοντας την «περιγραφική» αφήγηση των γεγονότων ή –σε κάποια από αυτά– και σε περικείμενο με ολοσέλιδη φωτογραφία τους. Έτσι, αφ' ενός η «εθνική» δράση των πρότυπων αυτών ανδρών (η συμβολή τους στην αναγέννηση του έθνους και κατόπιν στην εθνική ολοκλήρωση) καθίσταται η ιστορία –η ταυτότητα– της ελλαδικής «φαντασιακής κοινότητας», αφ' ετέρου φυσικοποιούνται οι άνδρες ηγέτες που κινούν την ιστορία (βασιλείς, πρωθυπουργοί, δικτάτορες κλπ.) και νομιμοποιούνται να είναι οι ηγέτες του ελληνοχριστιανικού, καπιταλιστικού-αντικομμουνιστικού έθνους-κράτους. Από το βιβλίο του 1969 και εξής οι βιογραφίες μειώνονται έναντι της συνεχούς εξιστόρησης των γεγονότων και τοποθετούνται στο περικείμενο (σε φωτογραφίες και λεζάντες, σε πηγές, σε δραστηριότητες κλπ.). Σε κάθε περίπτωση, σχολικά βοηθήματα και βιβλία φυσικοποιούν την εκάστοτε ηγεμονία και νομιμοποιούν το εκάστοτε πολίτευμα του έθνους-κράτους.

Έτσι, αυτά, διατηρώντας, όπως σημειώσαμε παραπάνω, διαχρονικά τη γραμμική εθνική αφήγηση ως αφήγηση της εθνικής ολοκλήρωσης του τελευταίου και σταθερά τα κύρια επιχειρήματα της εθνικής ταυτότητας, συμπεριλαμβάνουν στην αφήγησή τους και τους Βουλγάρους, όταν αυτοί απειλούν, ρητά ή άρρητα, την εθνική ολοκλήρωση, όταν διεκδικούν ή καταλαμβάνουν το χώρο που «ανήκει» στο έθνος-κράτος, όταν μεταβάλλουν τα σύνορα του τελευταίου.

Στην αφήγηση της περιόδου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας των ερευνούμενων βοηθημάτων και βιβλίων της περιόδου 1945-2017 οι Βούλγαροι είναι κι αυτοί χριστιανοί υπόδουλοι των Οθωμανών, συνήθως υπονοούνται στο υποκείμενο «οι βαλκανικοί λαοί», αλλά δεν έχουν «φωνή». Καθώς η αφήγηση εστιάζεται στον κατακτημένο εθνικό «εαυτό», αποσιωπάται ή υποβαθμίζεται, ακόμη και στα βιβλία της μεταψυχροπολεμικής περιόδου, η μακρά κοινή ιστορική αφήγηση Ελλήνων και

Βουλγάρων της ειρηνικής συμβίωσής τους υπό την κοινή θρησκευτική ταυτότητα, η οποία θα ανέδυε νέες εκδοχές της ταυτότητας και ετερότητάς τους, που θα κατασκεύαζαν αντιστοίχως και την εθνική ταυτότητα. Ωστόσο, η σχολική ιστορική αφήγηση συμπεριλαμβάνει τους Βουλγάρους στα τέσσερα προαναφερθέντα επίμαχα θέματα, στα οποία ο εθνικός «εαυτός» συγκρούεται με τους τελευταίους. Έτσι, η ιστορική αφήγηση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων στα βοηθήματα και στα βιβλία νομιμοποιεί την ηγεμονία και τις διακρατικές σχέσεις του εκάστοτε παρόντος και μετασχηματίζεται αναλόγως των μεταβολών στην ηγεμονία και στις σχέσεις αυτές, καθιστώντας την εκπαιδευτική πολιτική και το σχολείο, ως μηχανισμό του έθνους-κράτους, και εκφραστή/αναμεταδότη των σχέσεων εξωτερικής πολιτικής που το ενδιαφέρουν άμεσα και κατά κανόνα εμπίπτουν στην κατηγορία των γειτονικών εθνών-κρατών. Παρόμοια, η εκάστοτε «επίσημη» κατασκευή του Βουλγάρου στα βοηθήματα και βιβλία της περιόδου 1944-2017 μετασχηματίζεται μέσα στο εκάστοτε οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικοϊδεολογικό, και πολιτισμικό συγκείμενο της συγγραφής και της χρήσης τους, συμπεριλαμβανομένων και της εξωτερικής και εκπαιδευτικής πολιτικής.

Κατά την περίοδο 1944-1974 ο ελληνοχριστιανισμός ως η κυρίαρχη ιδεολογία, σε συνάρτηση με τη θέση «ανήκωμεν εις την (καπιταλιστική) Δύσιν», επιδιώκει να λειτουργήσει ενοποιητικά και να αντικρούσει τον κομμουνιστικό «κίνδυνον από το Βορρά». Έτσι, στα σχολικά βιβλία της περιόδου αυτής, αλλά και της πρώτης μεταπολιτευτικής-ψυχροπολεμικής περιόδου η αφήγηση των ελληνοβουλγαρικών σχέσεων κατά το παρελθόν, η μεταξύ τους δηλαδή πολεμική ιστορία (Μακεδονικό, ελληνοβουλγαρικός πόλεμος, βουλγαρική κατοχή), λειτουργεί ως έρεισμα για τη νομιμοποίηση του ψυχροπολεμικού αντικομμουνιστικού παρόντος. Από τις αρχές δε της δεκαετίας του 1950, στην αφήγηση του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου των βοηθητικών βιβλίων της περιόδου 1944-1967 –δεδομένων της Βασιλευόμενης Δημοκρατίας της Ελλάδας, της ηγεμονίας των νικητών του Εμφύλιου Πολέμου (1944-1949) και της συντήρησης της ιδεολογίας του ελληνοχριστιανισμού σε συνάρτηση με τον αντικομμουνισμό– συμπεριλαμβάνεται και ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, τον οποίο οι συγγραφείς συνδέουν και με την κομμουνιστική Βουλγαρία και ταυτίζουν τον αντικομμουνισμό με τον αντιβουλγαρισμό. Η σύνδεση αυτή γίνεται πιο εμφανής στο βιβλίο της δικτατορίας το 1971, μέσα στο ιδεολογικό δόγμα του ελληνοχριστιανισμού «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια».

Στο λόγο των παραπάνω βιβλίων οι Βούλγαροι κατασκευάζονται ως συλλογικό υποκείμενο σε αντιπαραβολή με την ελληνική εθνική ταυτότητα· είναι η αντίπαλη εθνική ετερότητα που κατασκευάζει την ταυτότητα με επιχειρήματα που αντλούν από

τον πολιτισμικοεθνικό ρατσισμό που αρθρώθηκε κατά τον 19ο αιώνα. Αυτά, στις σχετικές αφηγήσεις τους, αποσιωπούν τις αιτίες των ελληνοβουλγαρικών συγκρούσεων (εθνικισμοί, Ανατολικό Ζήτημα κλπ.) και αποδίδουν, φυσικοποιώντας με στρεβλώσεις, τις αιτίες και τη βιαιότητα των συγκρούσεων αυτών στον βιολογικά προσδιορισμένο χαρακτήρα και στη διαγωγή, στη φύση των Βουλγάρων με μια σειρά ρητορικών σχημάτων της εθνικής ιδεολογίας (π.χ. «[...] Η πλεονεξία των Βουλγάρων εξώθησεν εις καθαρώς Βαλκανικόν πόλεμον [...]»), οι οποίες, όπως σημειώσαμε, νομιμοποιούν τις σύγχρονες ψυχροπολεμικές διακρατικές σχέσεις. Έτσι, αυτά φυσικοποιούν ως κατώτερο, και ηθικά, το βουλγαρικό συλλογικό υποκείμενο, αποδίδοντας προσδιορισμούς στους Βουλγάρους τους οποίους και καθιστούν ως φύσει/βιολογικές ιδιότητές τους: Οι Βούλγαροι «*υπήρξαν, όπως και οι πρόγονοί τους Κρούμμος και Σαμουήλ, πάντοτε δόλιοι, άπιστοι και άσπονδοι εχθροί του Ελληνισμού [...]», «άπληστοι», «άδικοι», «πλεονέκτες», «παράλογοι», «απάνθρωποι», «κακόπιστοι, η κακοπιστία των – πατροπαράδοτον ελάττωμά τους [...] μέχρι σήμερα»* (Δημητροκάλης & Πετρίδης 1950, 139), κλπ. Ταυτόχρονα καταδικάζουν μέσω ηθικής κρίσης τη συμπεριφορά των Βουλγάρων ως μη επιθυμητή ή ως λάθος («*ήσαν άπληστοι. Αι αξιώσεις των έναντι των Ελλήνων και Σέρβων ήσαν παράλογοι και αγεφύρωτοι [...]»*) και γι' αυτό, θεία δίκη, χάνουν ό,τι κερδίζουν με τους πολέμους που αυτοί ξεκινούν και γι' αυτό τιμωρούνται «*δικαίως διά την άπιστίαν και την πλεονεξίαν τους [...]»* (Γκινόπουλος 1946, 162-164) κλπ.

Μέσα στον φαύλο αυτό κύκλο –με δηλώσεις που ξεκινούν με δεδομένες τις παραπάνω παραδοχές του φύσει κακού χαρακτήρα και του ανθελληνισμού των Βουλγάρων, που καθιστούν αποδεδειγμένες τις ιδεολογικές ερμηνείες και τις αναπόδεικτες αφηγηματικές παραδοχές– η αφήγηση για τους Βουλγάρους εγκλωβίζεται μέσα σε μια δίνη επιχειρημάτων που τεκμηριώνουν τις παραπάνω παραδοχές, ακόμη και με ψεύδη και αναπόδεικτα γεγονότα ή με στρεβλώσεις των τελευταίων: «*Η πλεονεξία των Βουλγάρων εξώθησεν εις καθαρώς Βαλκανικόν πόλεμον [...]», «[...] ο Γεώργιος Σχοινάς, όργανον πιθανώς των Βουλγάρων, εδολοφόνησεν εν Θεσσαλονίκη τον βασιλέα Γεώργιον [...]», «[...] ο κατά των συμμοριτών πόλεμος έπαυσε να έχη την μορφήν του Δεκεμβριανού κινήματος. Ήτο πλέον εθνικός αγών κατά του σλαυϊσμού»* (Γιαννακόπουλος 1946, 126).

Από την άλλη, ιδεολογικές ερμηνείες παρουσιάζονται ως γεγονότα: π.χ. στην αφήγηση του Εμφύλιου Πολέμου «*η Πατρίς μας ευρέθη εις την ανάγκην να συνεχίση τον αγώνα εναντίον των εχθρών, τους οποίους εξώπλιζον και έστελλον εναντίον της οι βόρειοι γείτονές της. [...] Ήτο δε ο πόλεμος αυτός σκληρότατος και αγριώτατος. Εάν*

επετύγχανον τα σχέδια των βορείων εχθρών μας, η Ελληνική φυλή θα εξηφανίζετο από προσώπου γης».

Ο πανσλαβισμός ταυτίζεται με τον εκβουλαρισμό του εθνικού υποκειμένου και, με δηλώσεις που ξεκινούν από λανθασμένη αφετηρία και καταλήγουν σε εσφαλμένα συμπεράσματα, παρουσιάζεται να λειτουργεί με την ίδια στόχευση από τον 19ο αιώνα και εξής. Στο βιβλίο της δικτατορίας ρητά πλέον αυτός ταυτίζεται με τον κομμουνισμό και «τα κράτη του Παραπετάσματος»: «[...] το ΕΑΜ καθαρώς κομμουνιστικόν όργανον [...] αντί του αγώνος κατά των εχθρών ησχολήθησαν με την μεταπελευθερωτικήν επικράτησίν των [...]. Προς τον σκοπόν αυτόν ωργανώθησαν εις τας χώρας του Παραπετάσματος, Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν, Βουλγαρίαν [...] με εισβολήν συμμοριών από την Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν και Βουλγαρίαν [...] η Ελλάς ηγωνίζετο διά την απαλλαγήν της από τον κομμουνισμόν. Ήτο πλέον εθνικός αγών κατά του σλαυϊσμού [...]». Επιπλέον, σε διακειμενικότητα με την ενότητα «Το (οθωμανικό) παιδομάζωμα» του πρώτου κεφαλαίου του βιβλίου, δομείται μια ομότιτλη ενότητα, στην οποία συμπεραίνεται ότι από «Το παιδομάζωμα [τα άρρενα και θήλεα μικράς ηλικίας [που] ηρπάζοντο από τους γονείς των και απεστέλλοντο εις τας χώρας του παραπετάσματος...] θα εδημιουργούντο οι νέοι Γενίτσαροι του κομμουνισμού» (Σακκαδάκης 1971, 168-173), υπονοώντας ότι εντέλει ο «κίνδυνος» του πανσλαβισμού=κομμουνισμού δεν εξέλειψε, διότι η Βουλγαρία δεν άλλαξε την πολιτική της και επιπλέον ετοιμάζει, όπως παλαιότερα οι Τούρκοι, ένα πολύ ισχυρό όπλο, τους νέους (ανθ)έλληνες κομμουνιστές Γενίτσαρους (=σκληρούς, απάνθρωπους πολεμιστές) που θα στραφούν εναντίον της πατρίδας τους.

Η παραπάνω αφήγηση για τους Βουλγάρους των σχολικών βοηθημάτων και βιβλίων της περιόδου 1949-1974 ήταν βέβαια σε διακειμενικότητα με κείμενα εντός και εκτός σχολείου που ευρύτερα νομιμοποιούσαν την ηγεμονικό ελληνοχριστιανισμό και αντιβουλαρισμό-αντικομμουνισμό: με κείμενα των Αναγνωστικών (Φραγκουδάκη 1979, Κέκιας 2007), της Γεωγραφίας, της Πολιτικής Αγωγής, με τον διδακτικό λόγο του/ης ελεγχόμενου/ης εκπαιδευτικού-«διανομέα» της ιδεολογίας, με τις σχολικές γιορτές, τα τραγούδια, την προφορική και δημόσια ιστορία και τον ιστορικό κινηματογράφο· για παράδειγμα, κατά την περίοδο της δικτατορίας, με την παρακολούθηση, ως εξωδιδακτική δραστηριότητα, της κινηματογραφικής ταινίας «Παύλος Μελάς» από τους μαθητές και τις μαθήτριες όλης της σχολικής μονάδας ή με τις προβολές αντιβουλαρικών-αντικομμουνιστικών «Επίκαιρων» και κινηματογραφικών ταινιών από τον λαϊκοεπιμορφωτικό στρατιωτικό κινηματογράφο, με την καθημερινή επανάληψη στο σχολείο του τραγουδιού «Μακεδονία ξακουστή που έδιωξες τους Βούλγαρους και ελεύθερη είσαι τώρα» κλπ.

Εντέλει, η αφήγηση αυτή ήταν λόγος πολιτισμικής βίας που ασκούσε ιδεολογικό πειθαναγκασμό και παιδαγωγική βία, φυσικοποιούσε και νομιμοποιούσε 1. την κυρίαρχη ελλαδική ιδεολογία, την κρατική επιλογή «ανήκωμεν στην (καπιταλιστική) Δύσιν» και αντίστοιχα την εξωτερική πολιτική, 2. την άσκηση δομικής βίας από το κράτος στον εσωτερικό εχθρό, τους κομμουνιστές, και στους μαθητές και στις μαθήτριες (εικόνες εχθρού, πολιτισμικός ρατσισμός, διακρίσεις, μίσος), αλλά και 3. δυνητικά την άσκηση άμεσης βίας από τους τελευταίους στον εξωτερικό εχθρό, στους κομμουνιστές Βουλγάρους, εάν οι μαθητές και οι μαθήτριες-μελλοντικοί πολίτες του κράτους απαιτούνταν να συμμετάσχουν σε (καπιταλιστική-κομμουνιστική) ελληνοβουλγαρική σύγκρουση.

Κατά την πρώτη μεταπολιτευτική ψυχροπολεμική περίοδο (1975-1982), δεδομένων της ανάπτυξης διμερών και πολυμερών σχέσεων και της ανταλλαγής επισκέψεων σε ανώτερο πολιτικό επίπεδο, στα δύο βιβλία των κυβερνήσεων της ΝΔ συνεχίζεται η αφήγηση της προηγούμενης περιόδου, αλλά μετασηματίζεται με αποσιωπήσεις, με ηπιότερους χαρακτηρισμούς των Βουλγάρων και της (εχθρικής) δράσης τους, χωρίς αναγωγές στη φύσει βίαιη συμπεριφορά τους, ενώ σε αυτή δεν συμπεριλαμβάνονται πλέον η αφήγηση του Εμφύλιου Πολέμου ούτε κατασκευάζονται ως ο «κομμουνιστικός» εχθρός.

Στο βιβλίο της «σοσιαλιστικής» κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ που εκδίδεται από το 1989 έως το 2006 και από το 2008 έως 2012, ενώ τα επιχειρήματα της εθνικής ταυτότητας δεν αλλάζουν τον κορμό της ανταγωνιστικής ιστορικής αφήγησης για τους Βουλγάρους, η τελευταία συντομεύεται με αποσιωπήσεις, δεν αποδίδει χαρακτηρισμούς σε αυτούς, αναζητά τις αιτίες των ελληνοβουλγαρικών συγκρούσεων, αν και δεν αποφεύγει να τις αποδίδει στους Βουλγάρους, και δεν συνδέει τους τελευταίους με τον κομμουνισμό. Εξάλλου, η χρονιά έκδοσής του συνέπεσε με την πτώση του τείχους του Βερολίνου και φαίνεται πως η ρητή αντιβουλγαρική-αντικομμουνιστική αφήγηση των βιβλίων διακόπηκε στα πρώτα βιβλία της Μεταπολίτευσης της ΝΔ και η άρρητη με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και το τέλος του Ψυχρού πολέμου.

Έκτοτε, δεδομένου του μετασηματισμού της Βουλγαρίας σε ομοειδές με την Ελλάδα φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος, ενταγμένο στους ίδιους με αυτήν δυτικούς συνασπισμούς, στο βιβλίο του 2006, η προκήρυξη του οποίου και συγγραφή ολοκληρώθηκε επί κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ και εκδόθηκε επί κυβέρνησης ΝΔ, μολονότι δεν αλλάζει ο κύριος κορμός της παραπάνω αφήγησης, παρουσιάζεται αυτή πολύ συνοπτικά –με αποσιωπήσεις– και με πολύ προσεκτικό λόγο. Η εθνικιστική, ωστόσο, κριτική που ασκήθηκε στο βιβλίο του 2006 οδήγησε στην αντικατάστασή του από το βιβλίο του 1989 και τη συγγραφή του βιβλίου του 2010, τα οποία επανέφεραν από το

2007 και εξής την μεταπολιτευτικά κυρίαρχη ανταγωνιστική –με αποσιωπήσεις– ελληνοβουλγαρική σχολική ιστορική αφήγηση. Το συγκεκριμένο, ωστόσο, της μεταπολιτευτικής ηγεμονικής αφήγησης μετασχηματίζεται συγχρονικά μέσα στην πολυπολιτισμικότητα του σύγχρονου σχολείου και την ύπαρξη σε αυτό Βουλγάρων μαθητών και μαθητριών, στη συνύπαρξη Ελλήνων και Βουλγάρων στην ΕΕ, στο άνοιγμα των συνόρων, στον τουρισμό και στη μεταξύ τους επικοινωνία.

Τελειώνοντας, καθώς η ιστορική αφήγηση είναι θετικιστική, οι Βούλγαροι δεν είναι δυνατόν εκ των πραγμάτων να απουσιάζουν για τους λόγους που αναφέραμε παραπάνω. Έτσι, κατά τα τελευταία χρόνια, όσο κι αν επιδρά η αλλαγή της πολιτικής, η κριτική των επιστημονικών εκπαιδευτικών ερευνών στην «αναθεώρηση» του περιεχομένου των βιβλίων – με τον περιορισμό των εθνικών ερμηνειών, την αποσιώπηση δευτερευόντων γεγονότων και την απάλειψη χαρακτηρισμών και συναισθηματικού λόγου, ο κύριος κορμός της ιστορικής αφήγησης παραμένει ίδιος για να κατασκευάζει την εθνική ταυτότητα, η οποία θα υποστηρίξει το έθνος-κράτος, μέσα στις σύγχρονες αντιφάσεις του κατά την περίοδο του ύστερου καπιταλισμού και του νεοφιλελευθερισμού, την ύπαρξή του στην υπερεθνική ΕΕ και την παγκοσμιοποίηση.

Εντέλει, αναθεώρηση της ελληνοβουλγαρικής ιστορικής αφήγησης των σχολικών βιβλίων θα μπορούσε να γίνει μόνον με την αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματος της εθνικής γραμμικής σχολικής ιστορικής αφήγησης και την εισαγωγή ποικίλων κειμένων και πρακτικών στη σχολική ιστορική εκπαίδευση που θα μπορεί να αναδύει ποικίλες εκδοχές της εθνικής ετερότητας-ταυτότητας, π.χ. της θεματικής ιστορίας, της συνύπαρξης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, της πολυπρισματικής προσέγγισης, μεταξύ άλλων και των παραπάνω επίμαχων θεμάτων, της ανάλυσης των δύο παράλληλων αφηγήσεων, της ελληνικής και της βουλγαρικής, των θεμάτων αυτών διαχρονικά και συγχρονικά, του κριτικού ιστορικού γραμματισμού που θα αποκαλύπτει τις οικονομικοπολιτικές αιτίες των ελληνοβουλγαρικών συγκρούσεων και τη σχέση των διαφορετικών ερμηνειών με την ιδεολογία και πολιτική, αλλά και με την ανάπτυξη κριτικών ερευνητικών σχεδίων δράσης, ιστορικών και συγχρονικών, με θέμα τις αλληλεπιδράσεις Ελλήνων και Βουλγάρων διαχρονικά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Πηγές

Ν. ΓΣΑ «Περί διδακτικών βιβλίων». ΦΕΚ 60, 1907.

Ν. 952 «Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ. βιβλίων». ΦΕΚ 469, 1937, 3017-3019.

Ν. 2525/ΦΕΚ 188, 1997, άρθρο 7.

Ερευνούμενα σχολικά βιβλία

Α. Χρονική περίοδος 1944-1974

1. **Πετρούνιας, Β.** (1945), *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος εγκεκριμένη διά την ΣΤ' τάξιν και τας Ε' και ΣΤ' συνδιδασκομένας των δημοτικών σχολείων*. Αθήνα: Αρχαίος Εκδοτικός οίκος Δημητρίου Δημητράκου Α.Ε.
2. **Γιαννακόπουλος, Κ.** (1946), *Ιστορία του Νεώτερου Ελληνισμού*. Αθήνα: Α. Ματαράγκα.
3. **Θεοδωρίδης, Χ., Λαζάρου, Α.** (1946), *Τα Νέα χρόνια*. Αθήνα: Αρχαίος Εκδοτικός οίκος Δημητρίου Δημητράκου Α.Ε.
4. **Χωραφάς, Α., Ποταμιάνος, Σ.** (1946), *Νέα Ελληνική Ιστορία*. Αθήνα: Ιωάννης Δ. Κολλάρος & Σια α.ε, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας».
5. **Γκινόπουλος, Ν.** (1947), *Ιστορία του Νεώτερου Ελληνισμού*. Αθήνα: Αρχαίος Εκδοτικός οίκος Δημητρίου Δημητράκου Α.Ε.
6. **Γιαννιάς, Δ.** (1948), *Νέοι Χρόνοι για την έκτη τάξη του δημοτικού και για το θ' χρόνο συνδιδασκαλίας Ε' και ΣΤ'*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο Ιωάννου Σιδέρη.
7. **Αντωνόπουλος, Θ., Παπαευθυμίου, Β., Σαντικός, Γ., Σουλιώτης, Χ.** (1949), *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*. Αθήνα: Σχολικός κλάδος «Αετού» & «Φοίβου».
8. **Αγγελόπουλος, Ι.** (1950), *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος για την ΣΤ' τάξιν του Δημοτικού και για το Β' έτος συνδιδασκαλίας Ε' και ΣΤ'*. Αθήνα: Ν. Αλικιώτης.
9. **Αντωνόπουλος, Θ., Παπαευθυμίου, Β., Σαντικός, Γ., Σουλιώτης, Χ.** (1950), *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος*. Αθήνα: Σχολικός κλάδος «Αετός» και «Φοίβος».
10. **Δασκαλογιάννης, Σ., Μεγαλόπουλος, Σ.** (1950), *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*. Αθήνα: Δ.Β. Λουκόπουλος.
11. **Δημητρακόπουλος, Χ.** (1950), *Οι απελευθερωτικοί αγώνες του έθνους*. Ιστορία ΣΤ' Δημοτικού. Αθήνα: Αλικιώτης.
12. **Δημητροκάλλης, Ν., Πετρίδης, Λ.** (1950), *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*. Αθήνα: εκδοτικός οίκος Πέτρου Δημητράκου α.ε.

13. **Καμπάνας, Ι.** (1950), *Ιστορία της Νέας Ελλάδος ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: Καμπάνας.
14. **Παπασύρου, Ν.** (1950), *Ιστορία της Νέας Ελλάδος. Διά την Έκτη Τάξη του Δημοτικού Σχολείου*. Αθήνα: Δημ. Ν. Τζάκας, Στεφ. Δελαγραμμάτικας και ΣΙΑ.
15. **Πάτσης, Α., Σιββάς, Α.** (1950), *Ελληνική ιστορία Νέων Χρόνων για την ΣΤ' Τάξη του Δημοτικού Σχολείου*. Αθήνα: Ν. Αλικιώτης.
16. **Πάτσης, Α.** (1950), *Ελληνική Ιστορία Νέων Χρόνων για την ΣΤ' τάξη του Δημοτικού Σχολείου*. Αθήνα: Νέο Σχολείο.
17. **Ράλλης, Σ., Τοξόπουλος, Α., Τοξόπουλος, Α.** (1950), *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: Α.Ι. Ράλλης.
18. **Σταματίου, Α.** (1950), *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος για την ΣΤ' τάξη*. Αθήνα: Ι. και Π. Ζαχαρόπουλος.
19. **Αντιπάτης, Ν., Αλεξίου, Ε., Κατσαδήμας, Δ.** (1956), *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος διά την ΣΤ' τάξιν των Δημοτικών Σχολείων και το β' έτος συνδιδασκαλίας Ε' και ΣΤ' τάξεως*. Αθήνα: Ο Σοφός Κένταυρος.
20. **Γιαννιάς, Δ., Γιαννάκος, Δ.** (1956), *Ιστορία των νεότερων χρόνων*. Αθήνα: Δ. Γιαννιάς, Φως.
21. **Παπαδόπουλος, Π., Δούκλις, Β.** (1956), *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος διά τους μαθητάς της ΣΤ' τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: Προμηθευτική Ε.Π.Ε.
22. **Σακκάς, Κ.** (1956), *Ιστορία Νέων Χρόνων ΣΤ' Τάξεως Δημοτικού Σχολείου*. Αθήνα: Πάτσης.
23. **Κυριαζόπουλος, Α., Διαμαντόπουλος, Ν.** (1967), *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Χ. Ι. Καγιάφας.
24. **Σακκαδάκης, Κ.** (1969), *Ελληνική Ιστορία των νεότερων χρόνων διά την ΣΤ' τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
25. **Σακκαδάκης, Κ.** (1971), *Ελληνική Ιστορία των νεότερων χρόνων διά την ΣΤ' τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

B. Χρονική περίοδος 1974-2017

1. **Καφεντζής, Γ.** (1974), *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
2. **Διαμαντόπουλος, Ν., Κυριαζόπουλος, Α.** (1979), *Ελληνική Ιστορία των νεότερων χρόνων ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
3. **Διαμαντόπουλος, Ν., Κυριαζόπουλος, Α.** (1986), *Ελληνική Ιστορία των νεότερων χρόνων ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
4. **Ακτύπης, Δ., Βελαλίδης, Α., Καϊλα, Μ., Κατσουλάκος, Θ., Παπαρηγορίου, Γ., Χωρεάνθης, Κ.** (1987), *Στα νεότερα χρόνια ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
5. **Ακτύπης, Δ., Βελαλίδης, Α., Καϊλα, Μ., Κατσουλάκος, Θ., Παπαρηγορίου, Γ., Χωρεάνθης, Κ.** (1996), *Στα νεότερα χρόνια ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
6. **Ρεπούση, Μ., Ανδρεάδου, Χ., Πουταχίδης, Α., Τσιβάς, Α.** (2006), *Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

7. **Ακτύπης, Δ., Βελαλίδης, Α., Καϊλα, Μ., Κατσουλάκος, Θ., Παπαρηγορίου, Γ., Χωρεάνθης, Κ.** (2007), *Στα νεότερα χρόνια ΣΤ' Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
8. **Κολιόπουλος, Ι., Σβολόπουλος, Κ., Χατζηβασιλείου, Ε., Νημάς, Θ., Σχολινάκη-Χελιώτη, Χ.** (2012), *Ιστορία του Νεότερου και Σύγχρονου κόσμου (από το 1815 έως σήμερα), Γ' τάξη Γενικού Λυκείου και Δ' τάξη Εσπερινού Λυκείου Γενικής Παιδείας*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδης, Α.** (2015), *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική Ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 45-99.
- Άχλης, Ν.** (1983), *Οι γείτονες μας λαοί, Βούλγαροι και Τούρκοι, στα σχολικά βιβλία Ιστορίας Γυμνασίου και Λυκείου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Δουδούμη, Γ.** (1999), *Η σύγχρονη Βουλγαρία: Προβλήματα και προοπτικές*. Αθήνα: Βαλκανικές εκδόσεις.
- Κανέλλας, Γ.** (2019), *Πολιτικές και διαδικασίες παραγωγής σχολικών εγχειριδίων στην Ελλάδα (1996-2009)*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Κατσάρας, Ευ.** (2016), «Η ελληνοβουλγαρική συμφωνία», *Η Καθημερινή*, 25.09.2016.
- Καψάλης, Α.Γ., Χαραλάμπους, Δ.Φ.** (2008), *Σχολικά εγχειρίδια: Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κέκιας, Ν.** (2007), *Η ιδεολογία των Αναγνωστικών του Δημοτικού Σχολείου στην περίοδο της δικτατορίας των συνταγματαρχών (1967-1974)*. Ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία. Θεσσαλονίκη: Τομέας Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.
- Κεντρωτής, Κ.** (1995), «Οι Ελληνοβουλγαρικές σχέσεις στη μετα-κομμουνιστική περίοδο», στο Μαρούδας, Λ., Τσαρδανίδης, Χ. (επιμ.), *Οι Ελληνο-Βουλγαρικές σχέσεις: Σύγχρονες οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις*. Αθήνα: Παπαζήση, 53-76.
- Κόκκινος, Γ., Γατσωτής, Π.** (2007), «Η παγκόσμια ιστορία στην Ελληνική σχολική ιστορία: η δύναμη της αδράνειας από το 19ο αιώνα έως τις μέρες μας», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης* 6-7: 5-78.
- Κοντοβά Μ.** (2017), *Ελλάδα και Βαλκάνια στα Ελληνικά σχολικά βιβλία Ιστορίας της περιόδου 1967-2007. Έρευνα υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κουβερτάρης, Γ., Ρουδομέτωφ, Β., Κουτσούκης, Κ. Κουβερτάρης, Α.** (επιμ.) (2007), *Τα νέα Βαλκάνια: από τη γεωπολιτική της μετάβασης στην προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*. Αθήνα: Ηρόδοτος.
- Κουζινόπουλος, Σ., Βλασιδής, Β.** (1999), *Οδηγός 1999 για τα Βαλκάνια και τις παρευξείνιες χώρες: πολιτική, οικονομία, άμυνα, πρόσωπα, ανασκόπηση*. Αθήνα: Ιανός.
- Κουσκουβέλης, Η.** (2004), *Εισαγωγή στις διεθνείς σχέσεις*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Κωφός, Ευ.** (χ.χ.), «Ελλάδα και Βαλκάνια», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ' (Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Λιάκος, Α.** (2019), *Ο Ελληνικός 20ός αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.

- Μακρής, Σ.** (2007), *Πολιτικό σύστημα & Διεθνείς σχέσεις: η ελληνική περίπτωση μέσα από τη συγκριτική προοπτική*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπονίδης, Κ.** (2004), *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας: διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Μπονίδης, Κ.** (2009), «Κριτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις στην έρευνα των σχολικών βιβλίων: θεωρητικές παραδοχές και παραδείγματα ανάλυσης», *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση* 13: 86-122.
- Μπονίδης, Κ.** (2016), «Έρευνα και η αξιολογική Έρευνα των σχολικών βιβλίων: Το πεδίο, οι διαστάσεις και το μεθοδολογικό ζήτημα», στο Κουλουμπαρίτση, Α. (επιμ.), *Το σχολικό βιβλίο: Σχεδιασμός-Εφαρμογή-Αξιολόγηση*. Αθήνα: Γρηγόρης, 110-142.
- Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον** (1904) (*Εν Αθήναις, 31 Μαρτίου-4 Απριλίου 1904*). Εν Αθήναις: Εστία.
- Ροζάκης, Χ.** (χ.χ.), «Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1981-1990», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ' (Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σβολόπουλος, Κ.** (1987), *Η Ελληνική πολιτική στα Βαλκάνια 1974-1981*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική ΕΠΕ.
- Σβολόπουλος Κ.** (χ.χ.), «Η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας, 1974-1981», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΣΤ' (Σύγχρονος Ελληνισμός από το 1941 έως το τέλος του αιώνα). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Σφέτας, Σ.** (2007), *Στη σκιά του Μακεδονικού*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Φραγκουδάκη, Α.** (1979), *Τα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου*. Γιάννινα: Θεμέλιο.
- Althusser, L.** (1971), "Ideology and Ideological State Apparatuses: Notes Towards an Investigation", in Althusser, L., *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Trans. Ben Brewster. New York: Monthly Review Press, 127-186.
- Apple, M., Christian-Smith, L.** (Eds)(1991), *The Politics of the Textbook*. New York/London: Routledge.
- Clogg, R.** (1992), *A concise History of Greece*. Great Britain: Cambridge University Press.
- Mayring, Ph.** (1993²), *Qualitative Inhaltsanalyse-Grundlagen und Techniken*. Weinheim: Deutscher Studien Verlag.
- Neumann, G., Schoeps, J., Wiedner, W.** (Eds)(1974), *Das Schulbuch als Politikum. Sozialwissenschaftliche Beiträge zur Medien- und Unterrichtsforschung, Sozialwissenschaftliche Schriften, 6*. Duisburg: Verlag der Sozialwissenschaftlichen Kooperative.
- Pöggeler, F.** (1985), *Politik im Schulbuch*. Bonn: Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung.
- Ritsert, J.** (1972), *Inhaltsanalyse und Ideologiekritik. Ein Versuch über kritische Sozialforschung*. Frankfurt: Athenäum.

Schallenberger, H. (Eds)(1973), *Das Schulbuch – Produkt und Faktor gesellschaftlicher Prozesse*. Kastellaun: Aloys Hann Verlag.

Stein, G. (1977), *Schulbuchwissen, Politik und Pädagogik*. Zur Sache Schulbuch, 10. Kastellaun: Aloys Hann Verlag.

Stein, G. (Eds)(1979). *Schulbuch-Schelte als Politikum und Herausforderung wissenschaftlicher Schulbucharbeit*. Stuttgart.